PRACYAVANI SANSKRIT TEXTS

Vol. XXXX

PALLI-KAMALAM

(The Village-Lotus)

(A Modern Sanskrit Drama on Village-Life)

पल्ली-कमलम्

By

Dr. (Mrs) Roma Chaudhuri, M. A. D. Phil (Oxford), F. A. S. B.

Formerly, Principal, Lady Brabourne College,
Govt. of West. Bengal, Calcutta,

Now, Vice-Chancellor, Ravindra Bharati University,
Calcutta,

and Founder-Secretary "Pracyavani"
(Institute of Oriental Learning)

Calcutta

July, 1969

PALLI-KAMALAM

(The Village-Lotus)
(A Modern Sanskrit Drama on Village-Life)

By
Dr. (Mrs) Roma Chaudhuri, M. A. D. Phil (Oxford), F. A. S. B.
Formerly, Principal, Lady Brabourne College, Govt. of West. Bengal, Calcutta,
Now, Vice-Chancellor, Ravindra Bharati University, Calcutta,
and Founder-Secretary "Pracyavani" (Institute of Oriental Learning)
Calcutta

July, 1969

Published By—Dr. Roma Chaudhuri
For
PRACYAVANI
(Institute of Oriental Learning)
3, Federation Street, Calcutta 9

Available from the
PRACYAVANI
Address as above

ŚANSKRIT PUSTAK BHANDAR
38, Cornwallis Street, Calcutta-9

DAS GUPTA & CO.
54/3, College Street, Calcutta-12

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Banaras City.

MOTILAL BANARASI DAS
P. B. 75, Chowk, Banaras City
Or,
Jawaharnagar, New Dehli.

MUNSHIRAM MANOHARLAL
P B, 1165, Nai Sarak, Dehli-6

Printed by—Dr. Roma Chaudhuri
3, Federation Street, Calcutta—9

Rexin : Rs. 7. only.
Or Cloth

Price Rs. 5 only.

BLESSINGS

My most beloved pupil Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri of immortal fame is no more. He left us for his Heavenly Home most untimely and most suddenly on the 10th July, 1964, to the very great grief of the whole scholarly world, as well as the general public, entailing specially an irreparable loss to the world of Sanskrit Scholarship, all over. But in spite of this, it is also a matter of great gratification to us all that his equally illustrious wife, Dr. Roma Chaudhuri, formerly the beloved Principal of the celebrated Lady Brabourne College, Govt. of W. Bengal, Calcutta, and now, the equally beloved Vice-Chancellor of Ravindra-Bharati University, Calcutta, Founder-Secretary of the celebrated "Pracyavani" (Institute of Oriental Learning), is steadily carrying on her husband's torch single-handed, with great courage and determination. It is not only that "Pracyavani" is flourishing well under her loving care; but what is more, she herself also, following her illustrious husband's footsteps, is becoming another pioneer in the field of Modern Sanskrit Drama Movement. Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri, as well-known, was a great Research Scholar, as well as a great original writer in Sanskrit, having nearly 30 beautiful Modern Sanskrit Dramas and 2000 soul-stirring Sanskrit Poems and Songs to his credit. Dr. Roma Chaudhuri, also, within four years of her husband's sad demise, has already composed nearly 20 Modern Sanskrit Dramas of great beauty and originality. Like her husband's Modern Sanskrit Dramas, her Modern Sanskrit Dramas, too, have been and are being, staged all over India, also outsde, 50/60 times, on an average, every year, with very great success, before highly appreciative and learned audiences of thousands strong,

The present Sanskrit Drama "Palli Kamalam" with a sweet and appropriate name, is an exhilarating one, from every point of view, giving us a most vivid and touching picture of a Village-lass and her beloved Village The language of the Drama is at once sublime and soothing, sweet and simple, dignified and delightful—which, indeed, is something very rare The plot is entirely original, yet touches a familfar cord in the hearts of all The numerous poems and songs in different metres are absolutely enchanting The whole work is, undoubtedly, a great original contribution to the History of Modern Sanskrit Literature and an equally great land mark in the History of Modern Sanskrit Drama Movement

My heart felt blessings to our beloved Dr Roma for her pioneer efforts for proving that Sanskrit is not a dead language, on the contrary, very modern thoughts and feelings, too, can be easily and enchantingly expressed in Sanskrit fully and vividly May she live long and serve her beloved "Janani Girvana-Vani" with fullest vigour and joy !

(Dr) Satkari Mookerji
Formerly, *Head of the Dept and*
Asutosh Professor of Sanskrit, Calcutta
University, and Director, Nalanda
Research Institute, Bihar
July, 1969

Residence
"SUDHARMA"
16 Hindusthan Park
CALCUTTA 29
Phone 45 1121

Office ·
NATIONAL LIBRARY CAMPUS
BELVEDERE
CALCUTTA-27
Phone 45 5319

June 23 1969

"Pallikamalam" is a beautiful little drama in Sanskrit with a romantic setting in the midst of rural life, which is the latest essay in the line of play-writing in Sanskrit from Dr Roma Chaudhuri, Vice Chancellor, Rabindra Bharati University Dr. Chaudhuri has already distinguished herself for her fascile pen in Sanskrit composition, particularly in the line of dramas, and in this she has been nobly emulating her departed husband, the late Dr Jatindra Bimal Chaudhuri, who was formerly Principal, Government Sanskrit College in Calcutta and Officer-in-Charge of Sanskrit Studies in the traditional method within the State of West Bengal Dr Roma Chaudhuri and her husband are very well-known as Sanskrit scholars, and both of them were running the Pracyavani Institute which has developed into one of the most advanced Centres of Sanskrit research and culture in our country After the demise of her husband, Dr. Roma Chaudhuri is carrying on the work of this Institute single-handed, and the tradition they had both started of composing and staging Sanskrit dramas is still being maintained by Dr Roma Chandhuri herself I think the contributions of Dr Chaudhuri deserve the highest praise for making Sanskrit attractive to our ordinary run of educated people

The present drama is in simple Sanskrit, and it reads well, and it has also been very highly praised by no less a scholar than Dr Satkori Mukherjee, Dr Roma Chaudhuri's command over the Sanskrit language and its various metres is quite remarkable, I am perfectly certain that this book will be another feather to her cap and will be well received by people who are competent to appreciate compositions in Sanskrit.

(Dr) Suniti Kumar Chatterji
(National Professor of India
in Humanities)

पल्लीकमलम्

कुशी-लवाः

पुरुषाः

नान्दीगायकः, सूत्रधारः।

ब्रह्मपदः—दीनदरिद्रः "मधुमालती"-पल्लीवासी, कमलकलिकायाः पालकः पिता।

रूपकुमारः—नायकः—दीनदरिद्रः अज्ञातकुलशीलः तरणीचालकः, कमलकलिकाया दयितः।

प्रभञ्जनः—धनि-भूम्यधिकारी राजा, कमलकलिकायाः पिता।

मार्तण्डः—प्रभञ्जनस्य द्वितीयपक्षीयः दुर्धर्षः ज्येष्ठ-पुत्रः, अज्ञानतः कमलकलिकायाः पाणिप्रार्थी।

चण्डः—प्रभञ्जनस्य द्वितीय-पक्षीयः दुर्धर्षः कनिष्ठ-पुत्रः।

ग्रामवृद्धः—ब्रह्मपदस्य ग्रामबन्धुः।

प्रहरी—मार्तण्डस्य गृहरक्षकः।

कर्कटः, मर्कटः—"मधुमालती"-पल्लीवासिनौ।

पारिषदः, पल्लीगायकः।

स्त्रियः

नटी।

कमलकलिका—नायिका—ब्रह्मपद-तरङ्गिणीभ्यां पालिता, प्रभञ्जनस्य प्रथमपक्षीया कन्या, रूपकुमारस्य दयिता।

तरङ्गिणी—ब्रह्मपदस्य पत्नी, कमलकलिकायाः पालिका माता।

काञ्चनकणिका—कमलकलिकायाः प्राणसखी।

कनकचम्पा—मार्तण्डस्य प्रथमपक्षीया पत्नी, कमलकलिकाया माता।

शारदज्योत्स्ना—कनकचम्पाया विश्वस्ता सेविका।

मत्स्यजीविनी, पुष्पविक्रेत्री, पण्यविक्रेत्री, पल्लीललनाः।

"PALLI-KAMALAM"

Dramatic Personae

Males

Nandi—Singer—Eulogiser

Sutradhara—Stage-manager

Rupa Kumara—The hero—a poor, humble boatman of unknown origin, Kamalakalika's beloved

Brahmapada—a poor, humble inhabitant of the Village "Madhumalati", Kamalakalika s foster father.

Prabhanjana—a rich, landowner, with the title of "Raja , Kamalakalika s father

Martanda—Prabhanjana's arrogant elder son by his second wife , unknowingly Kamalakalika's suitor

Canda—Prabhanjana's arrogant younger son

Village elder—Brahmapada s Village-friend

Police officer—Prabhanjana's body guard

Karkata Markata—Inhabitants of Village "Madhumalati"

Courtiers Village-bard

Females

Nati—Main Actress

Kamalakalika—The heroine—adopted daughter of Brahmapada and Tarangini , daughter of the rich landowner Raja Prabhanjana Rupakumara s beloved

Tarangini—Brahmapada s wife, Kamalakalika s foster-mother

Kancanakanika—Kamalakalika's bosom friend

Kanakacampa—Martanda's first wife, mother of Kamalakalika

Saradajyotsna—Kancanakanika's faithful attendant

A Village Woman fish seller

A Village Woman flower seller

A Village Woman Cosmetic seller

Village-damsels

"PALLI-KAMALAM"

(The Village Lotus)

(Summary)

Nandi-Song (Eulogy)

I bow down reverentially to my Village-Mother, who is wearing beautiful garlands of fresh green leaves; who is singing with gargling, wavy rivers, who is shining with wide, fertile fields; who is smiling with full blown, variegated flowers

Prologue (Prastavana)

Sutradhara (Stage-Manager), Nati (Main Actress)

Nati proposes to stage a novel kind of Sanskrit Drama on Village-life Sutradhara, however, objects to it on the ground that such a theme will not be pleasing to city-dwellers who constitute the audience of that evening, because Village-life has nothing novel, nothing interesting, nothing attractive in it to please them But Nati assures Sutradhara that a Village, where Nature has a full and untramelled opportunity to manifest her infinite Saundarya madhurya-aisvarya—beauty sweetness-grandeur—is an eternal, enhanting, exhilarating object of curiosity, even to city dwellers, and, that is why a new Sanskrit Drama on Village life, is sure to be liked by them

Scene I

(Kamalakalika s Domestic Life)

Place—Village "Madhumalati" on the banks of the river "Mayavini"

Time—Dawn,

Kamalakalika, her foster father Brahmapada, foster-mother Tarangini, and friend Kancankanika

Kamalakalika is taken to task by her short-tempered foster-mother Tarangini for alleged negligence of her household duties ; but is consoled by her loving foster-father Brahmapada. Then, with the permission of her foster-father, she goes with her bosom friend Kancanakanika to have a bath in the river "Mayavini".

Scene II

(Kamalakalika's sudden encounter with her beloved)

Place—Banks of the river "Mayavini".

Time—Morning.

Village-girls, Kamalakalika, Kancanakanika, Rupakumara.

Kamalakalika's clothes fall into the river, while waiting on the banks for her bath ; and the same are retrieved for her by the boatman Rupakumara, passing that way in his beloved boat "Mayukha-malika". Both fall into love with each other at first sight ; and Rupakumara boldly invites Kamalakalika to come and go for a joy-trip with him in his boat, on the full-moon night, on the occasion of the birthday of his beloved boat "Mayukhamalika".

Scene III

(Marriage-proposal for Kamalakalika)

Place—House of Kamalakalika's, foster-father Brahmapada.

Time—Morning.

Village-minstrel, Kamalakalika. her foster father-Brahmapada, foster-mother Tarangini.

The foster-parents of Kamalakalıka are over-joyed at a wholly unexpected marriage-proposal for Kamalakalika from a very rich and influential land-owner Martanda. He, residing there during the Puja Holidays in his big palace, accidentally comes to see Kamalakalika from behind, while she was going to the river for her bath, and

Scene VI

(A Farce)

Place—Village "Madhumalati".

Time—Morning.

Two Villagers Karkata and Markata, a woman fish-seller, a woman flower-seller, and a woman cosmetic-seller.

They gossip and cut jokes amongst themselves regarding the proposed marriage of Kamalakalika with a rich land-owner.

Scene VII

(Martanda's Revenge)

Place—Brahmapada's House.

Time—Morning.

Brahmapada, Tarangini, Kamalakalika, a Police-officer.

For taking revenge on Kamalakalika and her foster-parents, enraged Martanda implicates Brahmapada in a false case of not paying rents to himself, Brahmapada's land-owner. Kamalakalika gladly offers to her foster-father her suddenly-discovered gem-necklace for paying off the wicked and dishonest land-owner Martanda.

Scene VIII

(Unravelling of Kamalakalika's Life-mystery)

Place—The Land-owner's Court.

Time—Afternoon.

Land-owner Prabhanjana, his son Martanda, Brahmapada, a Police-officer.

Kamalakalika, brought up so far as the daughter of the poor Villager Brahmapada, is really Martanda's daughter, lost long ago through strange circumstances. This fact, so long not known to anyone except Kamalakalika's foster-parents Brahmapada and Tarangini, is now revealed to all, through Kamalakalika's gem-necklace, handed over by Brahmapada to Prabhanjana,

being at once enamoured of her great beauty and charm, sends a marriage proposal to her foster father But Kamalakalika with her heart *already given to the poor*, unknown boatman Rupakumara, staunchly refuses to entertain the marriage proposal at all, however attractive hor desirable it otherwise may be , and is taken to task by her foster mother Tarangini for that However, just to keep her foster father s words, she, finally, agrees to appear before Martanda and other members of his family next day, as already arranged

Scene IV

(Prospective bridegroom s visit to Kamalakalika s place to see her)

Place—Kamalakalika s House
Time—Morning

Kamalakalika her foster father Brahmapada and foster mother Tarangini, rich landowner and prospective bridegroom Martanda his father Prabhanjana, his brother Canda, his followers, Village-elder

Martanda and other members of his family are enchanted by Kamalakalika s simple beauty and charm and are very eager to fix the marriage-date as early as possible But Kamalakalika's foster father Brahmapada, fully knowing of her foster daughter's strong objection to the proposed match begs for time to think over the matter, to the great chagrin of Tarangini

Scene V

(Union of Hearts)

Place—Banks of the river "Mayavini"
Time—Full moon night

Kamalakalika Rupakumara Martanda

Rather indiscreetly, Kamalakalika surreptitiously runs to Rupakumara, to go for a joy trip in his boat "Mayukhmalika" , and while returning home is detected by Martanda and villified by him vehemently *In a fit of* rage, Martanda also vows revenge on her

Scene VI

(A Farce)

Place—Village "Madhumalati".

Time—Morning.

Two Villagers Karkata and Markata, a woman fish-seller, a woman flower-seller, and a woman cosmetic-seller.

They gossip and cut jokes amongst themselves regarding the proposed marriage of Kamalakalika with a rich land-owner.

Scene VII

(Martanda's Revenge)

Place—Brahmapada's House.

Time—Morning.

Brahmapada, Tarangini, Kamalakalika, a Police-officer.

For taking revenge on Kamalakalika and her foster-parents, enraged Martanda implicates Brahmapada in a false case of not paying rents to himself, Brahmapada's land-owner. Kamalakalika gladly offers to her foster-father her suddenly-discovered gem-necklace for paying off the wicked and dishonest land-owner Martanda.

Scene VIII

(Unravelling of Kamalakalika's Life-mystery)

Place—The Land-owner's Court.

Time—Afternoon.

Land-owner Prabhanjana, his son Martanda, Brahmapada, a Police-officer.

Kamalakalika, brought up so far as the daughter of the poor Villager Brahmapada, is really Martanda's daughter, lost long ago through strange circumstances. This fact, so long not known to anyone except Kamalakalika's foster-parents Brahmapada and Tarangini, is now revealed to all, through Kamalakalika's gem-necklace, handed over by Brahmapada to Prabhanjana,

in his Court with the request to sell it and realise the alleged non paid rents from the proccedings

Then in two side-scenes, the whole strange incident is revealed

First Side-Scene

(Incidents leading to the adoption of Kamalakalika by her foster parents Brahmapada and Tarangini,)

Place—Banks of the river "Svaccha-Salila"

Time—Morning

Brahmapada, Tarangini, Baby Kamalakalika.

Childless Brahmapada and Tarangini, come to the Jagadhatri temple on the banks of the river "Svaccha-Salila", and pray to the goddess as well us to the holy river for an issue Then suddenly they find a beautiful baby girl, lying on the banks of the river, with a costly gem necklace on her neck Knowing that she is the victim of a boat wreck during the ferocious storms the night before, and also, taking her to be a gift from the Divine Mother Herself to the childless couple, Brahma pada at once decides to adopt her as his daughter, in spite of protests from the more discreet Tarangini

Second Side-Scene

(Incidents leading to boat wreck, and finding of the baby Kamalakalika on the banks of the river "Svaccha-Salila" by Brahmapada and Tarangini, as mentioned in the First Side-Scene)

Place—The banks of the river "Svaccha-Salila", near the land owner Prabhanjana's palace.

Time—Midnight

Prabhanjana's first wife Kanakacampa, her maid Saradajyotsna, Baby Kamalakalika

Infuriated at being villfied and beaten by her husband Prabhanjana, Kanaka Campa decides to leave the

house at once in her boat "Candanatilaka", together with her baby-daughter Kamalakalika, in spite of strong remonstrations from her faithful maid Kancanakanika, who vehemently begs of her not to risk her life by trying to row her boat that stormy night against strong currents So, she takes Kamalakalika, with a beautiful, costly gem necklace on her neck, on her lap, and starts on her very hazardous journey On the way, the boat is wrecked, Kanaka Campa is drowned, but the baby-daughter Kamalakalika is miraculously saved and thrown on the banks of the river "Svacchasalila" by the surging waves Thus is it that Brahmapada and Tarangini find her there, with the beautiful, costly gem-necklace on her neck, through which she is recognised now as Prabhanjana's daughter by her first wife Kanaka Campa

Present Scene

(Amicable Settlement)

Place—Court

Time—Afternoon

Prabhanjana Brahmapada

Both Prabhanjana and Brahmapada amicably agree to take Kamalakalika as Prabhanjana's daughter by her first wife "Kanaka-Campa" Brahmapada, though, immensely grief stricken at suddenly losing her beloved seventeen year old foster daughter Kamalakalika, whom he unkno wingly gave the very same name, offers to hand her over to her real father Prabhanjana, as soon as possible But the repentent, Prabhanjana graciouly declines the kind offer and permits Brahmapada to keep Kamalakalika in her house, as her daughter, just as before He gratefully thanks God for preventing Martanda from committing a great sin by marrying his own step sister

Scene IX

(Last Scene)
(Union of Lovers)

Place—Banks of the river "Mayavini".
Time—Evening

Rupakumara, Kamalakalika.

Love-lorn and disappointed, Rupakumara decides to leave the place in his boat, when Kamalakalika runs to him joyfully and offers to accompany him as his beloved consort, to the great surprise of Rupakumara, who never expected this from a rich lady In this way, finally, are the lovers united

Bharata Vakyam

Let honey fountain Mother Village, bewitching three worlds, smile forth joyfully Let softly gargling rivers, pleasing to the world, flow forth merrily Let the nectar sprinkling cuckoo-consort, beautiful and enchanting, sing forth sweetly Let the bow-decorating bee-damsel, expert in dancing hum forth incessantly

Om Santih

"পল্লী-কমলম্"

পাত্র-পাত্রী

পুরুষ

নান্দীগায়ক, সূত্রধার,

রূপকুমার—অজ্ঞাতকুলশীল, দীনদরিদ্র গোচালক, কমলকলিকার দয়িত (নায়ক)

ব্রহ্মপদ—কমলকলিকার পালক পিতা।

প্রভঞ্জন—ধনী, ভূম্যধিকারী রাজা, কমলকলিকার পিতা।

মার্তণ্ড—প্রভঞ্জনের দ্বিতীয়-পক্ষীয় জ্যেষ্ঠ পুত্র।

চণ্ড—প্রভঞ্জনের দ্বিতীয়-পক্ষীয় কনিষ্ঠ পুত্র।

গ্রামবন্ধু—ব্রহ্মপদের গ্রামবন্ধু।

কর্কট ও মর্কট—পল্লীবাসী (প্রহসন-দৃশ্য); পারিষদ।

স্ত্রী

নটী।

কমলকলিকা—প্রভঞ্জনের প্রথম-পক্ষীয়া কন্যা, ব্রহ্মপদ ও তরঙ্গিণীর পালিতা কন্যা, রূপকুমারের দয়িতা (নায়িকা)

তরঙ্গিণী—ব্রহ্মপদের পত্নী, কমলকলিকার পালিকা মাতা।

কাঞ্চনকণিকা—কমলকলিকার প্রিয়সখী।

কনকচম্পা—প্রভঞ্জনের প্রথম-পক্ষীয়া পত্নী, কমলকলিকার মাতা।

শারদজ্যোৎস্না—কনকচম্পার বিশ্বস্ত সহচরী।

মৎস্যজীবিনী, পুষ্পবিক্রেত্রী, পণ্যবিক্রেত্রী, পল্লীললনাবৃন্দ—

Scene IX

(Last Scene)
(Union of Lovers)

Place—Banks of the river "Mayavini".
TIme—Evening

Rupakumara, Kamalakalika

Love-lorn and disappointed, Rupakumara decides to leave the place in his boat, when Kamalakalika runs to him joyfully and offers to accompany him as his beloved consort, to the great surprise of Rupakumara, who never expected this from a rich lady In this way, finally, *are the lovers united*

Bharata-Vakyam

Let honey-fountain Mother Village, bewitching three worlds smile forth joyfully Let softly gargling rivers, pleasing to the world, flow forth merrily Let the nectar-sprinkling cuckoo-consort, beautiful and enchanting, sing forth sweetly Let the bow decorating bee damsel, expert in dancing hum forth incessantly.

Om Santih

"পল্লী-কমলম্"

পাত্র-পাত্রী

পুরুষ

নান্দীগায়ক, সূত্রধার,

রূপকুমার—অজ্ঞাতকুলশীল, দীনদরিদ্র নৌচালক, কমলকলিকার দয়িত (নায়ক)

ব্রহ্মপদ—কমলকলিকার পালক পিতা।

প্রভঞ্জন—ধনী, ভূম্যধিকারী রাজা, কমলকলিকার পিতা।

মার্তণ্ড—প্রভঞ্জনের দ্বিতীয়-পত্নীয় জ্যেষ্ঠ পুত্র।

চণ্ড—প্রভঞ্জনের দ্বিতীয়-পত্নীয় কনিষ্ঠ পুত্র।

গ্রামবন্ধু—ব্রহ্মপদের গ্রামবন্ধু।

কর্কট ও মর্কট—পল্লীবাসী (প্রহসন-দৃশ্য) ; পারিষদ।

স্ত্রী

নটী।

কমলকলিকা—প্রভঞ্জনের প্রথম-পত্নীয়া কন্যা, ব্রহ্মপদ ও তরঙ্গিণীর পালিতা কন্যা, রূপকুমারের দয়িতা (নায়িকা)

তরঙ্গিণী—ব্রহ্মপদের পত্নী, কমলকলিকার পালিকা মাতা।

কাঞ্চনকণিকা—কমলকলিকার প্রিয়সখী।

কনকচম্পা—প্রভঞ্জনের প্রথম-পত্নীয়া পত্নী, কমলকলিকার মাতা।

শারদজ্যোৎস্না—কনকচম্পার বিশ্বস্ত সহচরী।

মৎস্যজীবিনী, পুষ্পবিক্রেত্রী, পণ্যবিক্রেত্রী, পল্লীললনাবৃন্দ—

"পল্লী-কমলম্"

(সারাংশ)

প্রস্তাবনা

সূত্রধার, নটী।

নটী পল্লীজননী-বিষয়ক একটী অভিনব সংস্কৃত নাটক মঞ্চস্থ করবার অভিপ্রায় জ্ঞাপন করলে, সূত্রধার এই সন্দেহ প্রকাশ করলেন যে, বৈচিত্র্য-বিহীন পল্লীচিত্র নগরবাসিগণের নিকট প্রীতিপদ নিশ্চয়ই হবে না। কিন্তু নটী তাঁকে বুঝিয়ে বল্লেন যে, প্রকৃতিদেবী ত বৈচিত্র্যবিহীনা ননই, বরং প্রতিক্ষণেই তিনি নব নব সৌন্দর্যে মাধুর্যে ঐশ্বর্যে আমাদের নিকট আবির্ভূতা হচ্ছেন। সেজন্য, "পল্লী-কমলম্" নাটকটী সকলকে আনন্দদান করবে—এই তাঁর আশা।

প্রথম-দৃশ্য

(কমলকলিকার গৃহপরিবার)

স্থান—"মায়াবিনী"-নদীতীরস্থ "মধুমালতী"-পল্লী।

সময়—ঊষা।

ব্রহ্মপদ, তাঁর পত্নী তরঙ্গিণী, কমলকলিকা।

কমলকলিকা সংসারের কাজকর্মে অবহেলা করছেন বলে, তরঙ্গিণী তাঁকে তিরস্কার করছেন। তিনি পরমস্নেহশীল ব্রহ্মপদ এসে কমলকলিকাকে সস্নেহে সান্ত্বনা দান করলেন। তারপর পিতার অনুমতিক্রমে, কমলকলিকা প্রিয়সখী কাঞ্চনকণিকার সঙ্গে "মায়াবিনী" নদীতে স্নান করতে গেলেন।

দ্বিতীয় দৃশ্য

(কমলকলিকার দয়িতলাভ)

স্থান—"মায়াবিনী"-নদীতীর।

সময়—প্রভাত।

কমলকলিকা, কাঞ্চনকণিকা, রূপকুমার।

স্নানের জন্য অপেক্ষামানা কমলকলিকার স্নানবস্ত্র হঠাৎ নদীতে পড়ে

গেলে', নৌচালক রূপকুমার তা' তুলে এনে কমলকলিকাকে দিলেন। প্রথম দর্শনেই উভয়ে উভয়ের প্রতি প্রেমাসক্ত হলেন। রূপকুমার সাহসভরে কমলকলিকাকে তাঁর প্রাণপ্রিয় নৌকা "ময়ূখমালিকার" শুভ জন্মোৎসবদিবসে পূর্ণিমা-রজনীতে তাঁর সঙ্গে নৌকাবিহারে যেতে আমন্ত্রণ করলেন।

তৃতীয় দৃশ্য

(কমলকলিকার বিবাহসম্বন্ধ)

স্থান—ব্রহ্মপদের গৃহ।

সময়—প্রভাত।

কমলকলিকা, ব্রহ্মপদ, তরঙ্গিণী।

ধনী ভূম্যধিকারী রাজা মার্তণ্ড স্নানার্থিনী কমলকলিকাকে অন্তরাল থেকে দেখে', তাঁর অতুল রূপে মুগ্ধ হয়ে, ব্রহ্মপদের নিকট নিজের সঙ্গে কমলকলিকার বিবাহ-প্রস্তাবসহ ঘটক প্রেরণ করলেন। ব্রহ্মপদ ও তরঙ্গিণী উভয়েই এই আশাতীত সৌভাগ্যে আনন্দে অধীর হলেও, অন্তত্র দত্তপ্রাণা কমলকলিকা এই প্রস্তাব সজোরে প্রত্যাখ্যান করলেন। সেজন্য তরঙ্গিণী কমলকলিকাকে বহু তিরস্কার করলেন। অবশেষে, ব্রহ্মপদের সম্মান রক্ষার জন্য, কমলকলিকা পরের দিন যাঁরা মেয়ে দেখতে আসবেন বলে প্রস্তাব পাঠিয়েছিলেন, তাঁদের অর্থাৎ, মার্তণ্ড ও তার পরিবারবর্গের সম্মুখে আসতে সম্মত হলেন।

চতুর্থ-দৃশ্য

("মেয়ে দেখা")

স্থান—ব্রহ্মপদের গৃহ।

সময়—প্রভাত।

কমলকলিকা, ব্রহ্মপদ, তরঙ্গিণী, কাঞ্চনকণিকা, ধনী ভূম্যধিকারী রাজা প্রভঞ্জন, তাঁর জ্যেষ্ঠ পুত্র মার্তণ্ড ও কনিষ্ঠ পুত্র চণ্ড, গ্রামবন্ধু, পারিষদ।

কমলকলিকাকে দেখে', পাত্রপক্ষের সকলেই মুগ্ধ হলেন, এবং অবিলম্বে বিবাহের দিন ধার্য করবার জন্য সনির্বন্ধ অনুরোধ জ্ঞাপন করলেন।

তরঙ্গিণী এই প্রস্তাব সানন্দে গ্রহণ করলেও, কমলকলিকার এতে ঘোরতর অনিচ্ছা আছে বুঝে, স্নেহময় ব্রহ্মপদ এ বিষয়ে মনঃস্থির করবার জন্য সময় প্রার্থনা করলেন।

পঞ্চম-দৃশ্য

(প্রাণমিলন)

স্থান—"মায়াবিনী"-নদীতীর।

সময়—পূর্ণিমা-রজনী।

কমলকলিকা, রূপকুমার, মার্তণ্ড।

প্রেমবিহ্বলা কমলকলিকা সকলের অজ্ঞাতে ছুটে গেলেন রূপকুমারের নিকট পূর্ণিমা-রজনীতে নৌকা-বিহারের জন্য। ফিরবার সময়ে, তিনি হঠাৎ ধরা পড়ে গেলেন মার্তণ্ডের কাছে, এবং যথেষ্ট অপমানিতাও হলেন।

ক্রোধোন্মত্ত মার্তণ্ড প্রতিশোধ নেবেন বলে কমলকলিকাকে শাসিয়ে গেলেন।

ষষ্ঠ-দৃশ্য

(প্রহসন-দৃশ্য)

স্থান—পল্লীপ্রান্তর।

সময়—মধ্যাহ্ন।

কৃষক কর্কট, তন্তুবায় মর্কট, মৎস্যজীবিনী, পুষ্পবিক্রেত্রী, পণ্যবিক্রেত্রী।

উপরি উক্ত গ্রামস্থ সকলে কমলকলিকার ধনী বরলাভ-সম্ভাবনার বিষয়ে নিজেদের মধ্যে আলোচনা ও কৌতুক করছেন।

সপ্তম-দৃশ্য

(কালসর্পের দংশন)

স্থান—ব্রহ্মপদের গৃহ।

সময়—মধ্যাহ্ন।

কমলকলিকা, ব্রহ্মপদ, তরঙ্গিণী, প্রহরী।

প্রতিহিংসাপরায়ণ মার্তণ্ড ব্রহ্মপদের বিরুদ্ধে মিথ্যা অভিযোগ আনয়ন করলেন যে, ব্রহ্মপদ তাঁর ন্যায্য খাজনা দেননি, এবং প্রহরীও প্রেরণ করলেন তাঁকে বন্দী করে নিয়ে যেতে রাজদরবারে। ব্রহ্মপদকে অসম্মান থেকে রক্ষা করবার জন্য, কমলকলিকা তাঁর পেটিকার তলদেশ থেকে হঠাৎ আবিষ্কৃত একটী বহুমূল্য রত্নমালা তাঁকে দিলেন। অনিচ্ছাসত্ত্বেও, তা নিরুপায় হয়ে গ্রহণ করে, ব্রহ্মপদ প্রহরীর সঙ্গে রাজদরবারে গেলেন।

অষ্টম-দৃশ্য

(কমলকলিকার জীবনরহস্যোদ্‌ঘাটন)

স্থান—রাজসভা।
সময়—অপরাহ্ন।

প্রভঞ্জন, ব্রহ্মপদ, মার্তণ্ড, প্রহরী।

নিরুপায় ব্রহ্মপদ প্রহরীর সঙ্গে রাজসভায় গিয়ে খাজনার পরিবর্তে কমলকলিকার সেই বহুমূল্য রত্নমালাটী প্রভঞ্জনকে দিলেন। রত্নমালাটী দেখামাত্র প্রভঞ্জন চিনতে পারলেন সেটীকে তাঁর প্রথম-পক্ষীয়া, বহুপূর্বে হারিয়ে যাওয়া কন্যা কমলকলিকার রত্নমালা রূপে। তখন সকলে এতদিন পরে জানতে পারলেন যে, কমলকলিকা ব্রহ্মপদের গৃহে কন্যারূপে পালিতা হলেও, তিনি প্রকৃতকল্পে প্রভঞ্জনের প্রথমপক্ষীয়া কন্যা। কিরূপে কমলকলিকা ব্রহ্মপদের গৃহে এলেন, তা'ব্যক্ত করা হচ্ছে দুটী অন্তর্বর্তী পূর্ব-দৃশ্যে।

প্রথম অন্তর্বর্তী পূর্ব-দৃশ্য

(ব্রহ্মপদের কন্যালাভ)

স্থান—"স্বচ্ছসলিলা"-নদীতীর।
সময়—প্রভাত।

ব্রহ্মপদ, তরঙ্গিণী।

নিঃসন্তান ব্রহ্মপদ ও তরঙ্গিণী পবিত্র "স্বচ্ছসলিলা"-নদীতীরে জগদ্ধাত্রী-মন্দিরে সন্তান লাভের জন্য পূজা দিতে আসেন। হঠাৎ নদীতীরে বহুমূল্য রত্নমালাপরিহিতা একটী শিশুকন্যাকে তাঁরা কুড়িয়ে পান; এবং জানতে পারেন যে, পূর্বরাত্রিতে প্রবল ঝঞ্ঝাবাতে নৌকাডুবির ফলেই এই ব্যাপারটী ঘটেছে। কন্যাসন্তান গ্রহণে অনিচ্ছুকা তরঙ্গিণীর আপত্তি না মেনে, কোমল-হৃদয় ব্রহ্মপদ কন্যাটীকে নিজ কন্যারূপে সাদরে গ্রহণ করেন।

অন্তর্বর্তী দ্বিতীয় পূর্ব-দৃশ্য

(কমলকলিকার মাতা কনকচম্পার গৃহত্যাগ)

স্থান—রাজপ্রাসাদোদ্যানসংলগ্ন-"স্বচ্ছসলিলা" নদীতীর।
সময়—মধ্যরাত্র।

কনকচম্পা, তাঁর বিশ্বস্ত সহচরী শারদজ্যোৎস্না, তাঁর শিশুকন্যা কমল-কলিকা।

প্রভঞ্জনের প্রথমা পত্নী কনকচম্পা প্রভঞ্জনকর্তৃক প্রহৃতা ও অপমানিতা হয়ে নিজেই নিজের প্রিয় নৌকা "চন্দনলতিকা" চালিয়ে সক্ষোভে গৃহত্যাগ

করলেন তাঁর শিশুকন্যা বহুমূল্য-রত্নমালাশোভিতা কমলকলিকাকে সঙ্গে নিয়ে, ভীষণ ঝঞ্ঝাবাতবিক্ষুব্ধ রাত্রি বলে' বিশ্বস্ত সহচরী শারদজ্যোৎস্নার সনির্বন্ধ নিষেধ না শুনে। ফলে যা ঘটবার তাই ঘটল—নৌকাডুবি হয়ে কনকচম্পা প্রাণ হারালেন। কিন্তু দৈবক্রমে শিশুকন্যা কমলকলিকা তীরে উৎক্ষিপ্ত হয়ে', রক্ষা পেল, এবং এই কন্যাটিই অজানতঃ ঠিক সেই একই নাম "কমলকলিকা" প্রদত্ত হয়ে এতদিন ধরে ব্রহ্মপদ-তরঙ্গিণীর কন্যারূপে পালিতা হচ্ছিল। তার কণ্ঠে সেই বহুমূল্য রত্নমালা দ্বারাই আজ এই সুনিগূঢ় রহস্য উদ্‌ঘাটিত হল।

[বর্তমান দৃশ্য]

স্থান—রাজসভা।

সময়—অপরাহ্ন।

প্রভঞ্জন, ব্রহ্মপদ।

প্রভঞ্জনের মুখ থেকে কি করে কনকচম্পা সেই ভীষণ রজনীতে একাকী নৌচালনা করতে গিয়ে জলমগ্ন হলেন, অথচ শিশুকন্যা বহুমূল্যরত্নমালা পরিহিতা কমলকলিকা আশ্চর্যভাবে রক্ষা পেল—এই বৃত্তান্ত; এবং ব্রহ্মপদের মুখ থেকে কি করে পরের দিন প্রভাতে সেই কন্যাটিকে তাঁরা নদীতীরে কুড়িয়ে পেয়ে এতদিন ধরে নিজকন্যারূপে লালনপালন করলেন, অন্য কাউকে এ বিষয়ে কিছুই না বলে—সেই বৃত্তান্ত আদ্যোপান্ত শুনে উপস্থিত সকলেই নিঃসন্দিগ্ধ হলেন যে, কমলকলিকাই প্রভঞ্জনের হারানো প্রথমপক্ষীয়া কন্যা। তখন সাশ্রুনেত্রে ব্রহ্মপদ তাঁর প্রাণপ্রতিম পালিতা কন্যা কমলকলিকাকে প্রভঞ্জনকে ফিরিয়ে দেবেন বলে নিজেই প্রস্তাব করলেন। কিন্তু অনুতপ্ত ও পরিবর্তিত-হৃদয় প্রভঞ্জন তাতে সম্মত না হয়ে, কন্যাকে ব্রহ্মপদের নিকটেই রেখে দিতে বল্লেন, যেহেতু তাঁর নিজের ত আরো দুটী দ্বিতীয়-পক্ষীয় পুত্র আছে, ব্রহ্মপদের আর কেউই নেই।

নবম দৃশ্য (অন্তিম দৃশ্য)

(দয়িত-মিলন)

স্থান—"মায়াবিনী"-নদীতীর।

সময়—সন্ধ্যা।

কমলকলিকা, রূপকুমার।

এখন রাজকন্যা বলে, জ্ঞাত হলেও কমলকলিকা তাঁর দয়িত রূপকুমারকেই বরমাল্য দান করলেন, এবং তাঁর প্রাণপ্রিয় তরণী "ময়ূখমালিকাতে" করে তাঁরই সঙ্গে তাঁরই "প্রাণবন্ধু" তাঁরই "মনোমানুষ"কে অন্বেষণ করতে যাবেন বলে স্থির করলেন।

—

पल्लीकमल-नाटकस्य

अकारादि-क्रमानुसारिणी

श्लोकसूची

(सहत्या चतु षष्टि पद्यानि)

—o—

षष्ठीकमल-नाटकस्य अकारादिक्रमानुसारिणी

सङ्गीत-सूची—

[सहत्या पञ्चनिशत्सगीतानि]

—०—

पल्लीकमल-नाटकस्य अकारादिक्रमानुसारिणी

छन्दः सूची—

छन्दोनाम— श्लोकसख्या—

अनुष्टुप्—२-५, ४५-४६, ५६,

इन्द्रवशा—३६,

इन्द्रवज्रा—४४,

उपजाति —७,१५,२६,५०-५३, ६०, ७२-७३, ७५-७७, ८२-८५, ६५,

उपेन्द्रवज्रा—७४, ८०,

भुजङ्गप्रयातम्—५८,

मन्दाक्रान्ता—८,

मालिनी—६८,

मात्राच्छन्द —१, ६-१३, १६-१८, २०-२३, २७ ३६, ४७-४६, ५४-५७, ६१ ७१, ८७-६१, ६८-६६,

वशस्थविलम्—१६, २४,

वसन्ततिलकम्—३८, ४१, ४३,

वियोगिनी—७८-७६,

शार्दूलविक्रीडितम्—१४, २५, ४०, ४२, ८१, ८६, ६२-६४,

शालिनी—६,

शिखरिणी—६६-६७,

—०—

श्रीयतीन्द्रविमल-वन्दना

(रमा-विरचिता)

(१)

नमामि यतीन्द्रं यति-सुन्दरं
पूर्णानन्द-ब्रह्म सञ्चरम्।
अरुण-किरण-धरं तापसवरं
तरुणकरुणाननं पुण्यपरम् ॥१॥

गिग्विजय-तत्पर-वीरप्रवरं
सुरभाषा-विरोधि-गर्वहरम्।
मातृनाम-गायक-मधु-मधुरम्
आनन्दामृत-नित्य-निर्झरम् ॥२॥

(२)

प्रणमामि यति-श्रेष्ठं यतीन्द्रविमलं
भास्कर-भास्वरं सदा कमल-कोमलम्।
शक्ति-दीप्तं भक्ति-तृप्तं शिशु-सरलं
स्थित-धियं जित-रुपं पीत-धरागरलम् ॥३॥

देवभाषा-प्रचारकं देव-प्रवरं
मातृनाम-कीर्तनपरं चारणवरम्।
ऋषि-कवि-नाट्यकारं जनचित्तचोरं
जननी-चरणारविन्द-मकरन्द-धरम् ॥४॥

प्रणमामि यति-श्रेष्ठं यतीन्द्र-विमलं
जननी-चरणारविन्द-पुण्य-परिमलम् ॥५॥

—o—

पल्लीकमलम्

[नाटकम्]

(डक्टर-रमा चतुर्धुरीणा-विरचितम्)

(नान्दी)

प्रणमामि पल्लीं पल्लवमालिनीं
कल्लोल-कलित-कल-नदीशालिनीम् ।
झिल्ली-झङ्कृत-वल्लूरलासिनीं
फुल्ल-मल्लिका-वल्लरीहासिनीम् ॥१॥

(प्रस्तावना)

(नान्दान्ते प्रविशति सूत्रधार)

सूत्रधार । अहो ! समृद्धतम समय एष—सौवर्ण-सौन्दर्य-सुदीप्त, सौवर्ग सौरभ-सुवासित, सुभग सौभ्रात्र-सुपवित्र, सौम्य-सुन्दर-सफुल्ल समय एष ।

अपगता घनान्धकारा वर्षा । मातृस्वरूपया तया निरन्तर निषिक्त-स्नेह-सुधापान-धन्ये धरणीतले जातोऽद्य श्यामल शीतल-शोभन शिशुरेष शरत् काल—चतुर्दिश प्रोज्ज्वलयन् विमलहासे, चतुर्दिश सम्पूरयन् मधुर-सङ्गीते चतुर्दिश सप्लावयन् प्रसन्न-सौख्ये ।

अहो ! महानन्द परिप्लुत हृदय मे । किन्तु केनोपायेन आनन्द-परिवेशन करिष्यामि समागत प्राज्ञ-जनेभ्य ? भवतु, आह्वयामि मम प्रज्ञा प्रशान्तां भक्ति-प्रक्षिप्तां कर्म-प्रशस्तां नटीम् । (नेपथ्याभिमुखीभूय) देवि ! देवि ! यदि तव नाटककार्य सर्वम् अवसित तत् त्वरितम् अनागम्यताम् ।

(तत प्रविशति आनन्द-प्रोज्ज्वला नटी)

नटी । देव ! इयमहम् आगतास्मि । किन्तु कथ सहस्ररश्मि-रञ्जित सहस्रदलमिव स्फुरति भवत सहास्याननम् ? किं सम्घटितम् ?

सूत्रधार । अयि मधुमयि ! न किमपि, न किमपि। मन्ये सुधाप्रस्रविणी मायाविनी विश्वप्रकृतिरेव अरुणाभय-मायामय-तूलिकया रञ्जितवती मम तमिस्रावृत चित्तपटम्। किन्तु सौम्ये ! जानासि किल यत् आनन्दो न स्वार्थमङ्कुल पाप-पङ्किलः कदाचन—प्रत्युत स प्रसार प्रसन्न पुण्यधन्य. सर्वथा। तत केनोपायेन अह समागत-सज्जनेभ्य आनन्द सुष्ठु-रूपेण वितरिष्यामि इत्येव मम दुश्चिन्ता सहस्रदल-दलस्थ. क्षुद्रातिक्षुद्र कीट इव माम् अनिशं दशति।

नटी। (विहस्य) अये मूर्त हर्षनिष्कर्ष ! इदमेव भवत चिन्ताकारणम् ? आश्चर्यम् आश्चर्यम्। एव तर्हि अमृत रसघनां पल्ली-जननीमाश्रित्य रचितं नाटकमेकम् अस्माभिरभिनेतव्य साम्प्रतम्। एतेनैव समागत-सज्जना सुतराम् आनन्दमनुभविष्यन्ति इति मे सुदृढो विश्वास ।

सूत्रधारः। नहि नहि, न तव प्रस्ताव. सुबुद्धिप्रसूत, यतो वैचित्र्य-विहीन पल्ली चित्र नगरवासिभ्यो न रोचते कदाचन।

नटी। किं वदति भवान् ? "वैचित्र्य-विहीनम्" इति ? आर्य ! प्रकृति-देवी खलु सर्व-वैचित्र्याधारभूता, क्षणे क्षणे पले विपले परिवर्तनशीला नित्य-नवरूप-प्रोज्ज्वला च। पश्य—

> प्रभातस्योज्ज्वलो वर्णः सौवर्णः शर्वरीमुखे।
> क्रमशो धूसरीभूय शेषे याति सुकृष्णताम्॥२॥
> दिनमध्यभवो वायु खरोष्णो दिवसात्यये।
> सान्ध्ये समीरणो शीते मृदुले परिवर्तते॥३॥
> मानोन्नता सूर्यमुखी विशाला मलिनायते।
> विनीता विकशत्यन्ते कृशकाया कुमुद्वती॥४॥
> कोकिलाना कलरवे जाते नीरव नीरवे।
> श्रूयतेऽमृतसञ्चारा चकोरी-चारु-गीतिका॥५॥
> कर्मव्यस्तश्चञ्चलो जीवलोको
> नित्य घूर्णन स्व-स्व-कर्मप्रसङ्गात्।

निद्रात्यङ्के विश्वमातुर्विशङ्को
वैचित्रीयं काप्यपूर्वा प्रकृत्याः ॥६॥

अतएव विश्वप्रकृत्या मूर्त-प्रतिच्छविः पल्ली-सुन्दरी अपि चिर-नवीना चिर-रहस्य-विमण्डिता चिराराध्या।

सूत्रधारः। अयि क्षुर-धार-बुद्धिविपुले! सत्यं सत्यम्। किन्तु अस्माकं प्राणप्रतिम आधुनिक-कविश्रेष्ठः डक्टर-यतीन्द्रविमलः संसार-पङ्क-मुल्लङ्घ्य महामातृ-स्नेहसुशीतलाङ्कं प्राप्तः सगौरवम्। ततो नगरवासिना मध्ये को वा प्रचेष्टिष्यते पल्लीमातरं पूजयितुम्?

नटी। (विहस्य) भद्र! तरुणो भवान् न वृद्धायताम्। भवतः स्मृतिभ्रंशो न जात इति सुनिश्चितमेव। अत एव जानाति किल भवान् यद् यतीन्द्रविमल-जीवनसर्वस्वरूपा यतीन्द्रविमलैकप्राणा यतीन्द्रविमल-पदाङ्कानुसारिणी डक्टर-रमा पतिदेवतायाश्चिरोज्वल-दीपवर्तिकावाहिकेव वर्तते।

सूत्रधारः। अहो स्मृतं मया! त्वदुक्तं सत्यं सत्यं, पूर्ण-सत्यम्।

नटी। अनया डक्टर-रमया विरचितं नव-नाटकं "पल्ली-कमलम्" यतीन्द्रविमलस्य तस्याश्च प्राणप्रिय-"प्राच्यवाणी-नाट्यसङ्घ"-पक्षतः वयमधुना नाट्ये प्रयोजयिष्यामः। मा पर्याकुलो भवतु भवान् सकृपम्।

प्राणेषु शक्तिर्मनसीद्ध-भक्ति-
श्चित्ते च तृप्तिर्महती यतो नः।
क्षुद्रा अपि स्याम वयं समर्था
मनोविनोदे महतां ततोऽद्य ॥७॥

क्षुद्रं पुष्पं दिशि दिशि निजे सौरभे सन्तनोति
सर्वान् सन्तोषयति सततं षट्पदः क्षुद्र एषः।
दीनो दीपो दिशति दिशि दिद्युज्ज्वलालोकरेखां
सेवां कृत्वा वयमपि सतां स्याम धन्या नगण्याः ॥८॥

सूत्रधारः । (सानन्दम्) प्राणप्रतिमे ! का तव तुलना धराधाम्नि ! परमजननी-करुणाधन्या अनन्यासि त्वम् ।

नटी । कृतार्थास्मि ।

सूत्रधारः । अहो सुभगे ! पश्य पश्य—

ऊषा-ललना पल्लीलसना
कमल-नयना कामिनी ।
विशति सत्वरा पूजार्घ्यकरा
"कमलकलिका"रूपिणी ॥९॥

(निष्क्रान्तौ)

(इति प्रस्तावना)

पल्लीकमलम्

प्रथम-दृश्यम्

स्थानम्—"मायाविनी" नदीतीरस्थ-"मधुमालती" पल्ली ।

समयः—ऊषा ।

(ततः प्रविशति ऊषावन्दनरता पल्लीललना कमलकलिका)

कमलकलिका । **(ऊषावन्दना)**

आकाश-ललना स्वर्णवदना विकशिता मोहिनी ।
लोहित-लोचना रक्तवसना रञ्जनी रोहिणी ॥१०॥
मिलन-प्रयासा प्रणय-विवशा प्राणपतिलोभिनी ।
कोकनद-करा किङ्कणीधरा शिञ्जिनी-शोभिनी ॥११॥
सज्जा कम्रा लज्जा-नम्रा छलना-विलासिनी ।
स्वागते दयिते गगन-पथे तिरोधानकारिणी ॥१२॥

चिरहस्तत्र नित्यामिनवो चिद्व-तमिस्रहारिणि !
नमामि त्वां भानुदयिताम् ऊपे ! भगवति तारिणि ! ॥१३॥

भगवति ऊपे ! स्वर्णालङ्कारभूषे ! नियत-निरङ्कुशे ! प्रणमामि त्वाम्। प्रकाशय प्रकाशय मात ! सस्नेह तव दिव्य-द्युति मम घनान्धकारान्ध-हृदय-कन्दरे, वर्ष वर्ष जननि ! सकरुण तव पुण्यपीयूष मम शुष्क-शून्य चित्तसञ्चारे, निनादय निनादयाम्ब ! सानन्द तव मोहन-गीतिं मम नीरव नीरस-प्राणप्रान्तरे।

आलोक-बालिके ! आनन्दमालिके ! अमृतकलिके ! प्रणमामि त्वां, सहस्र-कोटिश प्रणमामि। (ध्यानस्था)

(तत प्रविशति कठोरभाषणपरा तरङ्गिणी)

तरङ्गिणी। (सरोषम्) कमलकलिके ! कमलकलिके ! कुत्रासि ? अरे रे अलस-स्वप्नसञ्चारिणि ! अरे रे परात्र-ध्वंससाधिनि ! अरे रे सर्वशान्ति-विनाशिनि ! कुत्र त्वम् ? किं करोषि तत्र स्वार्थसर्वस्वे ? न जानासि यत् अहं कठिन-रोगग्रस्ता चलच्छक्ति-विहीना मरणापन्न-प्राया च जाता साम्प्रतम् ? तथापि त्वं निर्दय-हृदया वृथा कालक्षेप करोषि प्रभातादारभ्य सङ्गीत-पूजादिभि।

कमलकलिका। (चकिता) मात ! क्षमस्व मां कृपया, क्षमस्व। परम-शोभामयी ऊपा बलादिव विषयान्तरे मम मनो निहितवती।

तरङ्गिणी। (अश्रुत्वा सोपहासम्) ध्यान-जप ! स्तव-सङ्गीतम् ! सेवार्चना ! फु फु फु ! अहो शाश्वत साधिका, पण्डित-प्रकाण्डा ध्यानादि धुरन्धरा कन्यका मे ! तस्या स्वर्गस्य सोपान मोक्षस्य पन्था एते रचिते न वा तेन मम किम् ? यत का वा करिष्यति मम संसार-सेवाम् ? किं वा करिष्यामि अहमपि साधिकया पण्डितया कन्यया ? अहो कष्टम्। अहो दौर्भाग्यम्। अहो सर्वनाशराशि ! (उच्चै रोदिति)

कमलकलिका। (सानुनयम्) मातर्मात अशेषकृपार्मयि मात ! विरम, सानुग्रह विरम। श्वास कष्टपिष्ट पिता मे सर्वरात्र-जागरणानन्तरम् अर्धघटिका-परिमित-कालमेव साम्प्रत सुप्त, अकाले तस्य निद्राभङ्गो मा भूदिति मे प्राणान्तिकी प्रचेष्टा।

मातः ! मा उद्विग्ना भव। गृहकर्माणि सर्वाण्यद्य स्वल्पसमयेन सुष्ठुरूपेण करिष्यामि।

> मातस्त्वच्चरणार्चनैव सततं मज्जीवनैकव्रतं
> धन्या स्यां यदि शान्तिमीषदपि ते चित्ते विधातुं क्षमा।
> सद्विप्रान् शततो निषेव्य लभते लोके फलं यादृशं
> तस्मात् कोटिगुणं फलं हि लभते मातुः सकृत् सेवया ॥१४॥

तरङ्गिणी। अहो ! विश्वकर्मण सहधर्मिणी सर्वकर्मनिपुणा कलाकुशला अतुल-शक्तिधारिणी अघटन-घटन-पटीयसी मम परमादरिणी दुहिता ! यदि त्वमेव चतुरशिरोमणि कथं तर्हि—

> नाद्यापि लिप्ता गृहभित्ति-भूमि-
> र्न चाङ्गनं गोमय-तोय-सिक्तम्।
> निर्णेजनं भोजन-भाजनानाम्
> अपेक्षते मामिह सामयां किम् ? ॥१५॥

(कमलकलिका रोदिति)

(ततः प्रविशति सद्यो निद्रोत्थितो रोगग्रस्तो गृहकर्ता ब्रह्मपदः)

ब्रह्मपदः। (सोद्वेगम्) किं, किं सघटितम् ? कथं स्नेहपुत्तलिका पुत्रिका मम क्रन्दनशीला ?

तरङ्गिणी। (सरोषम्) किं सघटितम् ? मम मरणमेव, नान्यत् किञ्चित्। सुकठिन-पीडा–पिष्टाहम् तथापि स्वगृहेऽपि करुणाकणमपि न कश्चिद् वर्षति मम तप्त-शप्त मस्तके।

ब्रह्मपदः। (विहस्य) सुभगे ! अहमपि जानामि, त्वमपि जानासि अन्येऽपि जानन्ति यत् तव "सुकठिना पीडा" आद्योपान्त तव स्वकपोल-कल्पितैव।

तरङ्गिणी। (सरोषम्) दूर याहि, दूर याहि रे निष्ठुर-हृदय प्रस्तर ! अहो ! "स्नेहपुत्तलिका पुत्रिका मम" ! कथय, का कस्य पुत्रिका ? कथय, कथय तत् सत्यवादिन् !

ब्रह्मपदः। (सोद्वेगं जनान्तिकम्) तूष्णीम्भव, तूष्णीम्भव। ईदृशमालपनम् अवाञ्छनीयमेव सर्वथा। मा विस्मर, मा विस्मर नाम तव देवविग्रह-पादस्पर्शकृतां प्रतिश्रुतिम्।

कमलकलिका। परम-स्नेह-कोमल पितृदेव! दोषा सर्वथा ममैव, न मातुः। (मातरमुद्दिश्य) परमादरिणि जननि! शान्ता भव कृपया। अहं त्वदर्थं झटिति भेषजमानयामि। मा भैषीर्मातः! सेवापरायणायां मयि विद्यमानायां तव केशाग्र-मात्रमपि यमराजो न स्प्रक्ष्यति।

(तत प्रविशति प्रसन्नानना काञ्चनकणिका)

काञ्चनकणिका। सखि कमलकलिके! कथं विरस-वदनासि? पश्य, पश्य, पूर्वगगने उदेति तव प्राणनाथः साडम्बरम्। अये कमलनयने कमलकलिके! तव कमलसमे नयने उन्मीलय सानन्दम्। (सर्वे हसन्ति)

ब्रह्मपदः। तत् समय एष सूर्यस्तुतिकरणाय। (सर्वे बद्धाञ्जलि तिष्ठन्ति)

(सूर्यवन्दना)

नमामि दिवाकरं　दिव्यदीपकवरं
　　दमित-दरित-तिमिरम्।
दयालु-दानपरं　दुर्गत-दुःखहरं
　　दलित-दुरित-शिशिरम्॥१६॥
किङ्किर-कान्तिधरं　कुङ्कुमपुञ्जपरं
　　कनककिरणनिकरम्।
कल्याण-रथचरं　कल्मष-कृन्तरं
　　कमन-कीर्तिशिखरम्॥१७॥
नमामि सवितारं　सम्पद्दातारं
　　सकल-भुवन-प्रसरम्।
सङ्कट-पातारं　सज्जन-त्रातारं
　　सिद्धिऋद्धि-प्रकरम्॥१८॥

कमलकलिका। सखि काञ्चनकर्णिके ! क्षणमपेक्षस्व। अहं गृहकर्माणि शीघ्रं समाप्य त्वया सह स्नानार्थं यास्यामि अदूरस्थ "मायाविनी" नदीजले।

काञ्चनकर्णिका। अहो आनन्दः !

कमलकलिका। मातः ! अहं यामि स्नानार्थम्। स्वल्प-समयाभ्यन्तर एव प्रत्यावृत्य रन्धनादि-कार्यं करिष्यामि। पितः ! मह्यम् अनुमतिं देहि।

ब्रह्मपदः। नयनमणे मम ! याहि स्वच्छन्दम्।

(सखीद्वयं निष्क्रान्तम्)

ब्रह्मपदः। (सनिर्बन्धम्) भद्रे ! पुनः कथयामि—मा विस्मर, मा विस्मर कदापि तव देवविग्रह-पादस्पर्शपूर्वक-प्रतिश्रुतिम्।

तरङ्गिणी। (लज्जिता) आर्य ! रोषवशाद् यन्मया उक्तं तदर्थं लज्जिताहम्।

ब्रह्मपदः। कमलकलिका अत्र किमपि न जानातु इति मम ऐकान्तिकी कामना। किन्तु,

> **हिताहित-ज्ञान-विहीनया त्वया**
> **मुखार्गलं यच्छिथिलीकृतं निजम्।**
> **ततो हि तस्या हृदि संशयाङ्कुरः**
> **प्ररूढ आसीदिति संशयो मम ॥१९॥**

तरङ्गिणी। नहि नहि, नितान्त-निर्बोधा सा न किञ्चिदपि सदेग्धि नाम, इति सुनिश्चितम्। (उभौ प्रस्थितौ)

(इति प्रथम दृश्यम्)

पल्लीकमलम्

द्वितीय-दृश्यम्

[कमलकलिकाया दयितलाभः]

स्थानम्—"मायाविनी" नदीतीरम्।

समयः—प्रभातम्।

(ततः प्रविशन्ति जलाहरणोत्सुकाः पल्लीललनाः)

पल्लीललनाः।

(सङ्गीतम्)

चलामि चलामि पल्लि-ललना
स्नानकेलि-कामना।
चकित-लोचना चपल-चरणा
कमन-कलश-शोभना ॥२०॥

चारु-चञ्चल-नदी मोहिनी
हास्य-लास्य-मोहिनी।
लसति सुखिनी कलनिनादिनी
जननी ममादरिणी ॥२१॥

मञ्जुला माया-विलासिनी
नित्यामृत-वर्षिणी।
आह्वयति सा मां विनोदिनी
भरणी वरवर्णिनी ॥२२॥

चलामि चलामि पल्लि-ललना
लोहित-ललित-वसना।
मोहन-कमल-कोमल-वदना
शोभन-गमन-लसना ॥२३॥

(प्रस्थिताः)

(ततः प्रविशति चिन्ताकुला कमलकलिका)

कमलकलिका। मम प्राणप्रिया सखी काञ्चनकणिका मातुरनुमति-लाभार्थं गृहं गता। ततोऽहम् अस्मिन्नेव वृक्षतले उपविश्य तदर्थम् अपेक्षे।

"परान्न-ध्वस-ससाधिनि !" का सा, का सा ! दुहिता मातापित्रोरन्न भुङ्क्ते इति सत्यम्, तदन्न च न "परान्नम्" इत्यपि मम सत्यम्। तत कथ मम मातृदेवी मा परान्न-ध्वस-ससाधिनि !" इत्येव रूपेण सम्बोधितवती ? कथम् ?

पुनरपि सा प्राह पितर "का कस्य पुत्रिके"ति। अह निश्चितमेव पितु पुत्रिका। तत कथ मम मातृदेवी मामेवमुक्तवती ?

भवतु, अल चिन्तनेन। वातुलवत् इय चिन्ता। मन्ये रोषो मानव-बुद्धि विभ्रमकारी। अत एव मम परमबुद्धिमती मातापि एवं भ्रमात्मक-वाक्यम् उच्चारितवती।

अहो। इयमागता मम प्राणसखी काञ्चनकणिका।

(तत प्रविशति सहास्यवदना काञ्चनकणिका)

काञ्चनकणिका। प्राणप्रिये कमलकलिके। तव छलचातुर्यम् असीममेव। एतादृश मनोमोहन सवाद त्वम् एतावत्काल गुप्त रक्षितवती ? दृष्टित सरलापि वस्तुतस्त्वम् अतिचतुरा।

कमलकलिका। (आश्चर्यान्विता) सखि स्नेहसुशीतले। किं सघटितम् ? त्व जानासि किल यत् त्वमेव मम प्रियतमा विश्वस्ततमा च सखी। त्वत्सकाशे नास्ति मे किमपि गोपनीयम्।

काञ्चनकणिका। (विहस्य) अहो। प्रभातशिशिरसमा निष्पापेय बालिका। तत शृणु रे सरले। शृणु—मम मातृमुखात् अह श्रुतवती यत् तव विवाहसम्बन्ध परिपूर्णरूपेण स्थिरीकृत। तथापि त्व कथयसि यत् सर्वमेव अज्ञात त्वत्समीपे ?

कमलकलिका। (परमाश्चर्यान्विता) "मम विवाहसम्बन्ध परिपूर्णरूपेण स्थिरीकृत" ? अविश्वास्यमेतत् सर्वथा। असम्भवमेव। सत्य वदामि प्रियसखि ! अहम् एतद्विषय न जानामि घुणाक्षरेणापि।

काञ्चनकणिका। (सोपहासम्) न विश्वसिमि मर्मपूतिकरि। न विश्वसिमि नर्मसहचरि ! शृणु रे मूढे। विवाहव्यापारे वधूवरौ एव

प्रधानभूतौ। ततो वधू वर्जयित्वा केवल वर-साहायवेन विवाहो निष्पादित —इत्येव चमत्कार-घटना भूमण्डले कस्मिन्नपि काले न संघटिता। जानासि, तज्जानासि? शृणु—

> न तालिरेकेन करेण कल्प्यते
> न दृश्यते चैक-पदस्य चङ्क्रम ।
> प्रतिध्वनिर्नास्ति यथा ध्वनिं विना
> विवाह-कार्यं न तथा वधूं विना ॥२४॥

कमलकलिका। (विहस्य) मन्ये, एतत् सर्वमेव परिहास-प्रवणया काञ्चनकणिकया कल्पितम्। न तत्र सन्देहावकाशो विद्यते।

काञ्चनकणिका। (कपट-रोषमाश्रित्य) भवतु तद् भवतु। विवाहस्तव, न मम। तत कथं मम शिर पीडा तदर्थं जाता? "स्वय स्मरति नोद्वाह, न निद्रा पल्लिवासिनाम्"—इत्येव वङ्गीय-प्रवाद-वाक्यम्, तदेवात्र सघटितम्।

(उभे हसन्त्यौ परिक्रामत)

कमलकलिका। अहो। आगते आवां "मायाविनी"-नदीतीरम्। सखि! पश्य पश्य, नयने सार्थके कृत्वा पश्य अस्माक "मधुमालती"नाम्नीं पल्लीजननीम्। सार्थक-नामधरा सा, तस्या सर्वमेव मधुमयम्। ऊर्ध्वे प्रकाशितं निर्मल-नील मधुवर्षक गगनम्, निम्ने प्रसारित श्यामल शोभन मधुसञ्चारक शष्पदलम्, दक्षिणे प्रवाहित कोमल-कमन मधुक्षरक नदीजलम् वामे प्रकम्पितम् उदारोत्तुङ्ग मधुदायक वृक्ष वृन्दम्। अत एव मधुमालत्या सर्वदिक्षु मधुसम्भारा समागता।

मातर्मधुमयि मधुमालति! मम मनोमधुपस्तव श्रीचरणारविन्द-मकरन्द-कणिकामात्रमेव पातु कामयते, न तस्यान्या काचिदपि कामना विद्यते।

(प्रणमति)

काञ्चनकणिका। (सोल्लासम्) साधु, साधु। साधारण-पल्लीललनापि त्व कविसार्वभौमा सुनिश्चितम्।

कमलकलिका। नायम् उपहासविषयः। न जानासि त्वं यत् पल्ली-जननी मम प्राणसमा, तदर्थमहं निमेषेण अनायासेन प्राणांस्त्यक्तुं शक्नोमि।

> पल्ली मे जननी परा विजयते सन्तोषण-व्यापृता
> तद्वक्षोगलदापगा-सुपयसा पुष्टास्मि तुष्टास्मि च।
> तस्याः श्यामल-कोमले वनमये क्रोडे चिरं लालिता
> शस्यैः स्वादु-फलैश्च सन्ततमहं तृप्तिं परां प्रापिता।
> ऊर्ध्वं नीलनभः शिवाय मम चानन्दाय विस्तारितं
> तन्निम्ने तृण-कम्बलं सुविततं यच्छ्यामलं कोमलम् ॥२५॥
>
> व्यकाशयत् पुष्पमहो वने वने
> तरौ तरौ गापयते विहङ्गमान्।
> पल्ली यतो मे जननी कृपामयी
> ततो हि तस्याश्चरणे नमो नमः ॥२६॥

काञ्चनकणिका। बाढम् बाढम्। प्रियसखि। न मयि रोष-परवशा भव, अहं तव श्रीचरणदासी। (सोपहासं नतजानुस्तिष्ठति। अकस्मादुत्थाय इतस्ततः पश्यन्ती सोद्वेगम्) अहो अहो। कुत्र मम स्नान-शाटिका? नूनं तव विवाहवार्ता-श्रवणानन्देन अहं तद् गृहप्राङ्गणे प्रमादात् त्यक्तवती। प्रियसखि! मा क्रोधान्विता भव। अहम् अतिद्रुतं यामि तदानयनाय, क्षणमात्रमेव तिष्ठ (प्रस्थिता वेगेन)।

कमलकलिका। भवतु, नदीतीरे अत्रैव उपविशामि। (तथा कुर्वती, सहसा स्मृत्वा) हा! हतास्मि मन्दभाग्या! क्व मम स्नानशाटिका? नूनं प्रबल-पवनवेगेन मम स्नान-शाटिका नदीगर्भे पतिता। किं करोमि? भवतु, भवितव्यं भविष्यति। इदानीं काञ्चन-कणिकायाः प्रत्यावर्तनमेव प्रतिपालयामि।

अहो! अपूर्व-रूपधरा मायाविनी-नाम्नी नदी! सार्थकनामा इयमपि सर्वथा।

अहो मोहिनी "मायाविनी" हास्य लास्य-विलासिनी विश्वचित्तजयिनी नि स्व-वित्तविवर्धिनी—सा स्वसौन्दर्यं प्रकटयन्ती मायाजाल विस्तारितवती निपुणम्। को वा समर्थस्तस्या मोहन-मधुर मायाजाल छेत्तुम् ?

अहा ! कलकलहासिनी छलच्छल नादिनी सा नृत्यति मञ्जुल-मञ्जीर-गुञ्जित-रञ्जित सहस्र-चरणै, ताल ददाति अनिन्द्यानन्द-नन्दित-वन्दित-स्पन्दित-सहस्र-करै ।

अहो ! नयनाभिराम जीवनाराम सर्वमेतत्।

(सङ्गीतम्)

(नदीवन्दना)

कलकल-कलना　　हिमगिरि-जलना
　　ललति ललिता लोभना।
विलुलित-चलना　　विलसित वलना
　　ललाटभरण-शोभना ॥२७॥
मङ्गल-मनना　　मञ्जुल रणना
　　मदन-मानस-मोहना।
मेदुर-वसना　　मेदित-हसना
　　मधुर-मधुरस दोहना ॥२८॥
तटिनी शरणा　　त्रितापहरणा
　　तरङ्ग-भञ्जन-रमणा ।
तरलित-चरणा　　ताडित-मरणा
　　तरुतनू-तीर-कमना ॥२९॥

(तत प्रविशति कमलकलिकाया स्नान-शाटिकां हस्ते धृत्वा गायन् रूपकुमार)

रूपकुमार ।　　(नौकावाहन-मिलनसङ्गीतम्)

मम प्राणसमा　　कमलिनी-कमा
　　तरणी भुवन-मोहिनी।
चलति सत्वरा　　प्रणय-प्रखरा
　　प्रियतम-मनोहारिणी ॥३०॥

काञ्चनाञ्चला केलि-चञ्चला
तरङ्ग-भङ्ग रङ्गिणी ।
तुरङ्ग-गमना तुरङ्ग-शमना
प्रभञ्जन-चिरसङ्गिनी ॥३१॥
मणि-मञ्जीरा मधुसञ्चारा
"मनोमानुष"-धारिणी ।
नयन-रञ्जना नत-निरञ्जना
"प्राणबन्धु"-विहारिणी ॥३२॥

अहो ! रमणीया इयं रक्त शाटिका । नूनमियं कस्याश्चन स्नानार्थिन्यास्तरुण्या स्यात् । किन्तु कुत्र सा ? (इतस्ततः परिलोक्य) अत्रोपविष्टा काचन ललना । अप्यस्या इयं भवेत् ? भवतु इमामेव पृच्छामि । (समीपमुपसृत्य) भद्रे ! न मम दोषं गणयतु भवती । किमियं शाटिका भवत्या ?

कमलकलिका । (चकिता) बाढम्, ममैव इयं शाटिका । भवन्तं सहस्रकोटिशो धन्यवादान् विज्ञापयामि । भद्र ! को भवान् ? क्व वा भवान् इमां प्राप्तवान् ?

रूपकुमार । अहमेको दीनातिदीनस्तरणीचालकः "रूपकुमार" नामधारी । इयं "मायाविनी"-नदी मम परमादरभाजनम् सतत-विचरणस्थानम् । अदूरे विराजते मम प्राणप्रतिमा तरणी "मयूखमालिका"-नामधारिणी । कियत् कालात् पूर्वं "मयूखमालिकया" उच्छल-नदीवक्षसि सानन्दं भासमानोऽहं तीरादापतन्तीं कोकनद-कमनीयकान्तिम् अरुणकिरणस्नाताम् शाटिकाम् इमाम् अकस्मादपश्यम् । ततोऽहं नदीजले निपत्य तामानीतवान् । गृह्णातु भवती । (ददाति)

कमलकलिका । भद्र ! भृशं दुःखितास्मि यन्मदर्थं भवतः एतादृशः क्लेशो जातः । क्षमतां मां भवान् कृपया ।

रूपकुमार । (सस्मितम्) क्षमायाः का कथा ? मादृशानां जलचारिणां पक्षे तुच्छातितुच्छोऽयं व्यापारः—क्लेशस्यापि का कथा ?

भद्रे। विदाय याचे। कल्याण भवत्या भूयात्। (प्रस्थानोद्यत)

कमलकलिका। (स्वगतम्) अहो! कथ चित्त मे वपते मलयपवन-सञ्चालित-वेणुवनमिव? क एष?

भवतु, साहसमेवावलम्बनीयम्—अदृष्ट-लेखन यथा तथा वा भवतु। (प्रकाशम्) आर्य! कृपया पुनर्गीयतां भवतस्तरणी-गीति, हृदयरञ्जिका रमणीया रोमाञ्चकरा चैषा।

रूपकुमारः। (सानन्दम्) कृतकृतार्थोऽस्मि। किन्तु भद्रे! अधुना मम समयो नास्ति। मद्विरहात् मम प्राणप्रिय-तरणी "मयूखमालिका" अधैर्या जाता। पश्यतु, पश्यतु, भवती—उच्छल-तरङ्गकम्पिता उत्थान-पतनशीला सा मामाह्वयति शिर सञ्चालनेन, शृणोतु शृणोतु भवती तस्या आकुलाह्वानम्—

"सखे सखे! आगच्छ, आगच्छ, मा विलम्ब कुरु निमेष-मात्रम्। राजाधिराज-सागरराजो मामाह्वयति सस्नेहम्। तत सखे! मुहूर्तमात्रमपि समयक्षेप अवाञ्छनीय।" इति।

तत क्षमतां मां भवती। अह यामि। (पुन प्रस्थानोद्यत)

कमलकलिका। (सावेगम्) किं भवत• पुनर्दर्शन मया न प्राप्तव्यम्?

रूपकुमार•। (आश्चर्यान्वित) कथ मम पुनर्दर्शन भवत्या याच्यते? दीनदरिद्र जनोऽहम्।

भवतु, परश्व पूर्णिमा-रजनी—मम "मयूखमालिकाया" शुभजन्मोत्सव-दिवस! सा भवतीं सादरम् आमन्त्रयति। कृपया आगच्छतु भवती मध्यरात्रे अत्रैव स्थाने। अहम् अधुना गच्छामि। असहनीय एव विलम्ब।

(प्रस्थित)

कमलकलिका। (रोदनोन्मुखी) न जाने किं सघटितम्। कथम् उन्मत्तेव धावामि अहम् अपरिचित-जनस्य पश्चात्? तथापि चुम्बको यथा लौहम् आकर्षति, सागरो यथा स्रोतस्विनीम् आह्वयति, सूर्यो यथा सरोजिनीम्

आकुलयति, चन्द्रो यथा चकारम् उद्वेलयति तथा सोऽपि माम्, सोऽपि माम्, सोऽपि माम् ! किं करोमि, किं करोमि, किं करोमि ! (वेगेन प्रस्थिता)।

(इति द्वितीय-दृश्यम्)

पल्लीकमलम्

तृतीय-दृश्यम्

[कमलकलिकाया विवाहसम्बन्ध]

स्थानम्—ब्रह्मपदस्य गृहम् ।

समय —प्रभातम् ।

(प्रविशति गायन् पल्लीगायक)

पल्लीगायक । (प्राणबन्धु-गीतिः)

"प्राणबन्धो" रे रिक्तान्तरे
एहि मम प्राणप्रदीप !
"मनोमनुप" रे चित्त-कन्दरे
एहि मम मानसाधिप ॥३३॥
पथिप्रदर्शिका प्राणदीपिका
झञ्झा-मारुत-मथिता ।
तापहारिणी जीवन-तटिनी
मरु-वालुका-शोपिता ॥३४॥
झङ्कृति-हीना मानस-वीणा
निरन्तर-करुण-रुदिता ।
नित्य-नन्दिनी चित्त-पद्मिनी
विरहोत्ताप-मुद्रिता ॥३५॥

कर्ष कम-कृपां　　जीवन-रूपां
प्राणबन्धो ! सदय रे।
वर्ष शुभ-सुधां　　हर्षय वसुधां
मधुमय "मनोमनुप" रे ॥३६॥

(गायन् निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशन्ति ब्रह्मपदः तरङ्गिणी कमलकलिका च)

कमलकलिका। (रोदनोन्मुखी) पूजनीय पितृदेव ! कृपया शृणोतु भवान् मद्वचनम्। अधुना विवाहो मह्यं न रोचते बिन्दुमात्रम्। ततो विवाहसम्बन्धो न करणीयः।

ब्रह्मपदः। (चिन्ताकुलः) जीवन-दुर्गति-दुहितर्मम ! अत्याश्चर्यमिदं सर्वम् ! भारतीय-ललनापक्षे विवाहोऽवश्य-करणीयः इति विश्वब्रह्माण्ड-विदिता वार्ता। ततस्त्वं विश्वब्रह्माण्डवहिर्भूता विधातुरभिनवा सृष्टिरिति नाहं पूर्वं ज्ञातवान्। किं न जानासि त्वम् ?

अर्धाङ्गिनी भवति पत्युरियं हि पत्नी
सम्पूर्णतां न खलु विन्दति सा विना तम्।
सा पत्युरस्ति सततं सहधर्मिणीति
हित्वा पतिं कथमियं चरतु स्वधर्मम्।
पत्न्या द्वितीयमिव जीवनमेव भर्ता
सेयं ततः पतिमृते गतजीवनेव ॥३७॥
दीधित्येव दिनेशस्य गत्येव मातरिश्वनः।
छाययेव हि कायस्य स्त्रिया पुंसो न भिन्नता ॥३८॥

कमलकलिका। सत्यमेतत् पितः, सत्यमेतत्। अहं निश्चितमेव विश्वब्रह्माण्डवहिर्भूता अभिनवा सृष्टिः। तथापि भवत्पादपद्मच्छायाश्रिता।

तरङ्गिणी। (सरोषम्) अरे रे दाम्भिके ! अरे रे स्वार्थसर्वस्वे ! यदि स्वहितं विहाय अकारणं गुरुजनान् अवहेलयसि, तदा तव ललाटे असीम-कष्टं लिखितं वर्तते सुनिश्चितम् एव।

कमलकलिका। मात! ममादृष्ट ममैव, न यूय तद्विषये किञ्चिदपि अभियोज्या।

तरङ्गिणी। (सरोषम्) अरे रे कर्कशभाषिणि! अरे रे पाण्डित्याभिमानिनि! न प्रकटय तव विद्या-गौरव मम निकटे।

कमलकलिका। क्षमस्व, मात! क्षमस्व माम्, कृपया शान्ता भव।

ब्रह्मपद•। वत्से! शृणु मम वचन सावधानम्। परम-सौभाग्यशीला वय यत्, पात्रपक्ष स्वय साग्रहम् इम विवाहसम्बन्ध कृतवान्। अति-साधारण-जनोऽहम्, दीनहीन पल्लीवासी केवलम्। न मम सन्ति धन-जन-माना, न चास्ति विद्यागौरव कुलमाहात्म्य वा। *तथापि तवातुल-सौन्दर्य-*मुग्धो वर स्वय पणेन विना विवाहमिम स्थिरीकृतवान्।

कमलकलिका। (आश्चर्यान्विता) किन्तु अह न जानामि क्षुणाक्षरेण एतद्विषयम, कथमिद सघटितम्?

तरङ्गिणी। (सोपहासम्) सरला अबला अखला अमला मम बाला! शृणु रे मम राजकन्यक! यद्यपि इद सर्व तव अहङ्कारवर्धक भविष्यति, तथापि निरुपायाह कथयामि सव वृत्तान्तम्। शृणु सावधानम्।

वर श्रीलश्रीयुक्त-मार्तण्ड-महोदय प्रबल पराक्रान्त• परम-प्रभाववान् महावित्तशाली भूम्यधिकारी राजा। *कलिकाता-नगर्या तस्य असख्या* सुविशाला अट्टालिका सन्ति। तथापि स कृपया जन्मभूमि पल्लीजननीं न विस्मृतवान्। अत्रापि तेन निर्मिता एका सुविशाला अट्टालिका। तत्रैव स निवसति अधुना श्रीश्रीदुर्गापूजावकाशे।

कमलकलिका। एतत् सर्वम् अज्ञात मम।

ब्रह्मपदः। सुष्ठु तत्। इदानी वाक्यशेष शृणु। स एकदा स्नानार्थिनी त्वाम् अन्तरालतः दृष्ट्वा मुग्ध सन् मम निकटे घटक प्रेरितवान्।

तरङ्गिणी। (सोपहासम) अह पुनर्न जाने किमत्र विद्यते दग्धदेहे मुग्धताया कारणम्। फु फु! अहो रुचेर्वैचित्र्यम्।

अङ्गारसङ्गं कथमेति हीरकः
पङ्कं पयोजाय कथं नु रोचते।
रत्नं कथं रज्यति सागरोदरे
वल्ली सदा श्लिष्यति किं वनस्पतिम्।
अहो रुचिर्नाम विचारविच्युत·
कोऽप्येष भावो विकरोति मानसम् ॥३९॥

ब्रह्मपद। मम पक्षे इदम् आशातीतं सौभाग्यमेव सुनिश्चितम्। वङ्गीय-प्रवादानुसारेण वक्तुमर्हामि—"आकाश-चन्द्र· पतित करे मे"।

तरङ्गिणी। सत्य पूर्णकलम्। तव प्राणप्रतिमा इय कन्यका अति-साधारण-पल्लीवासिनी, शिक्षादीक्षा-विहीना, अभिजाताचार-व्यवहाराभ्यास-शून्या च। किं बाह्य-सौन्दर्यमेव सर्वम्? एव सति कथं नयनाभिराम पलाश-पुष्प गन्धहीनत्वेन सर्वेषां निन्दाभाजनम्? कथ वा वर्णसुषमामण्डि-तोऽपि मयूर कण्ठ-कार्कश्येन सर्वेषामनादरहेतु? तत शृणु रे सौन्दर्यगर्विते! चपले! अवाध्ये बालिके? एतादृशं महासौभाग्य नावहेलन-योग्यम्।

कमलकलिका। (रोदनपरा) मात। नाह गर्विता, चपला अवाध्या वा। अह क्षुद्रातिक्षुद्रा पल्लीबाला। पल्लीजननी मम प्राणाधिका सर्वदा। किं मम प्रयोजन नगरस्थ-हर्म्येण विपुल-वैभवेन, अभिजात-सम्बन्धेन वा? निम्नतमा सर्वपदपिष्टा धूलिकणा न स्पर्धते उच्चतमस्य सर्व-शिर स्वरूपस्य हिमाचलस्य शृङ्गं आरोढुम्, क्षुद्रतमा क्षीणतमा क्षणकाल-स्थायिनी शिशिर-कणिका न आशास्ते महत्तमस्य मार्तण्डस्य प्रखर-प्रभाम् आत्मनि प्रतिफलयितुम्। तुच्छतमा उद्गीत-दीना खद्योत-माला न क्षमते स्निग्धतमस्य तमस्विनी-नायस्य कोमल-कौमुदीम् अनुकर्तुम्—कदापि न, कदापि न, कदापि न।

तरङ्गिणी। अरे रे परम-प्रगल्भ! अरे रे वाक्यविलासिनि! तव सुमधुर वाक्यजालं न मां बन्धुं शक्नुयात् कदाचन। फु फु!

ब्रह्मपद। वत्से! मम एकोऽनुरोधस्त्वया अवश्यमेव पालनीय। अन्यथाह सत्यभङ्ग-दोषदुष्टो भविष्यामि सुनिश्चितम्।

कमलकलिका। परम-श्रद्धेय पितृदेव। आज्ञापयतु भवान्। भवत आदेशो मया अवश्यमेव पालनीय ।

ब्रह्मपद। *आगामिनि दिवसे महामहिममय- श्रीलश्रीयुक्त-मार्तण्ड-*महोदय कृपया आगमिष्यति अत्रैव पित्रा सह तव सन्दर्शनाय त्वया सहालपनाय च। सदमेव स्थिरीकृतम्। अत एव जीवनसम-कन्यके। एव कुर्या येन नाहम् असत्य भाषी भवेयम्।

तरङ्गिणी। कृपया तत् कुरु महिममयि।

कमलकलिका। अशेष-गौरव-विमण्डित पितृदेव। विशेषसौभाग्य-सुशोभिते मातृदेवि। भवतो सम्मान-रक्षण मम क्षुद्रजीवनस्य बृहद् व्रतम्। तत आगामिनि दिवसे अह निश्चितमेव मान्यानाम् अतिथीना समक्ष गमिष्यामि। किन्तु अधुना विवाह असम्भव एव मत्पक्षे—उद्वाहबन्धन ममोद्बन्धन-रज्जुसम सुनिश्चितमेव। (क्रन्दनपरा प्रस्थिता)

ब्रह्मपदः। (चिन्ताकुल) न जाने किं सघटितम् अत्र। अनिच्छुका कन्या कदापि न विवाहयोग्या इति शास्त्रमतम्। अथ च ईदृशो विवाह-सम्बन्धा न घटिष्यते पुनर्वार जीवने।

> **पात्रान्वेषण-सादरेऽसति गुरौ काले विवाहोचिते**
> **औत्सुक्यं दधते स्वयं युवतयः प्रेमास्पदासादने।**
> **तत्रैषा भृशमर्थिताऽप्युपयमे यज्जायते नोत्सुका**
> **तेनेयं तरुणान्तर-प्रणयिनी जातेति मे संशय ॥४०॥**

तरङ्गिणी। मा चिन्ताकुलो भव। वातुला विना का वा एतादृश-परम-सौभाग्य परिहरति स्वेच्छया? "कुक्षौ क्षुधा मुखे लज्जा"—इत्येव *वङ्गीय-प्रवादवाक्यम्।* इदमत्रापि सत्यम्। *अत एव मा चिन्ताकुलो भव* नाथ, मा भैषी।

(इति तृतीय-दृश्यम्)

पल्लीकमलम्

चतुर्थ-दृश्यम्

[कन्यासन्दर्शनम]

स्थानम्—ब्रह्मपदस्य गृहम् ।

समयः—प्रभातम् ।

(ततः प्रविशन्ति ब्रह्मपदः, तरङ्गिणी काञ्चनकणिका ग्रामबन्धुश्च)

ब्रह्मपद । असीमा खलु भगवतः कृपा । तस्यैव करुणया सर्वमिद सघटितम् । अन्यथा मादृशस्य दीनदरिद्रस्य स्वप्नातीतमेव आसीत् ईदृश विवाह-सम्बन्ध-सघटनम् ।

अह पुनरत्रापि चिन्तयामि—कथ धनिनो मानिनश्च ते मादृशेन दीनातिदीनेन सह विवाहसम्बन्ध कर्तु समुत्सुका जाताः । अथवा महात्मना रीतिरेवैषा ।

नास्त्युच्च-नीच-धनिनिर्धन-मूर्खविद्वद्-
भेदो यथा भगवतः करुणाप्रकाशे ।
एवं हि वस्तुनिचया नितरां महान्तः
सर्वत्र भान्ति भुवने समपक्षपाताः ॥८१॥

तरङ्गिणी । सत्य, सत्यं, पूर्ण-सत्यम् ।

ब्रह्मपद । पश्य—

भूपालोपवने विशाल-सरसो जातं जनैरादृत
नित्यं स्फोटयति प्रसन्नमनसा सूर्यः सरोजं यथा ।
सर्वानादृत-नामगोत्ररहितं मार्गैकपार्श्वस्थितं
क्षीणाङ्गं तृणपुष्पकञ्च स तथा प्रस्फोटयत्यादरात् ॥८२॥

उच्चैस्तरं तरुवर सुदृढ सशाखं
यद्वत् प्रनर्तयति मारुत आदरेण ।

निःसार-भङ्गुरमतुन्नतमल्पकायं
तुच्छातितुच्छ-तृणगुच्छमसौ तथैव ॥४३॥

तरङ्गिणी। नाथ, अपूर्वा खलु भवतः कवित्वशक्तिः।

बृहत्पद। न हि, न हि, देवि। नेयं कवित्वशक्तिः, इयं हि उदार-प्रकृत्या मोहनरीतिः। भूयोऽपि पश्य—

मेघो यथा मिष्टफल-द्रुमाणां
बीजं करोत्यङ्कुरितं सुवृष्ट्या।
स्वादेन गन्धेन नितान्तहीनं
तथैव बीजं वनज-द्रुमाणाम् ॥४४॥
ग्रामान् धनजनैः पूर्णान् यथा सिञ्चति निम्नगा।
तथैव निर्धन-जनान् खेट-खर्वट पल्लिकान् ॥४५॥
गन्धेन तर्प्यते पुष्पैः राजकन्येव मालिनी।
विहगैर्मोह्यते गीत्या भूपाल इव कर्षकः ॥४६॥

तरङ्गिणी। किन्तु आर्य! मा श्रीभगवन्तम् अकारणं प्रागेव प्रशंस। न जानासि किल यत्, तव नयन-तारका दुहिता कमलकलिका कठिनाति-कठिना अविनीता अविनेया छलकला-विशारदा च सातिशयम्? मन्ये, तस्याः प्रस्तरवत् कठिनाः प्राणाः, तुषारवत् हिमं हृदयं कङ्करवत् कर्कशं चित्तञ्च न गलिष्यन्ति कदाचन कस्यचिदपि अनुरोधेन।

बृहत्पद। नहि, नहि। मा उद्विग्ना भव। अतीव सुशीला निःस्वार्था माता-पितृगत-प्राणा सा। ततो मन्ये, सा अवश्यमेव अस्माकं मनोवाञ्छां पूरयिष्यति।

तरङ्गिणी। अहन्तु मन्ये, अस्माकं राजकन्यायाः मतिर्गतिश्च न आशाजनिके।

काञ्चनकणिका। (सोपहासम्) पूजनीये मातृष्वसः। मा उद्विग्ना भवतु नाम भवती। राजमहोदयस्य रूपदर्शनेन सा मुग्धा भविष्यति निमेषेण। (सर्वे हसन्ति)

ग्रामबन्धु । मा मुग्धा भवतु मा वा, इय क्षुद्रातिक्षुद्रा "मधुमालती" पल्ली तु अवश्यमेव अशेष-गौरवान्विता भवेत्, यदि तस्या कन्यका काचित् ईदृश-सम्मानित-धनिजनस्य गृहिणीपदम् अलङ्कुर्यात् परम सौभाग्यवशात्।

ब्रह्मपद•। सत्य सत्यम्। (अग्रतो विलोक्य) अहो! इत आयाति राजाधिराज श्रीलश्रीयुक्त-मार्तण्डमहोदय (सर्वे निरुद्ध-निश्वासमिव पश्यन्ति)।

(तत प्रविशन्ति मार्तण्ड, तस्य पिता प्रभञ्जन, भ्राता चण्ड पारिषदवर्गश्च)

ब्रह्मपद•। सुस्वागत सुस्वागतम्। मम दीनातिदीन कुटीरमद्य धन्यातिधन्य जात भवादृशाना महापुरुषाणा श्रीपादस्पर्शनात्।

सर्वान् नमस्करोमि सश्रद्धम्। कृपया आसनानि परिगृह्णन्तु भवन्त।

प्रभञ्जन। (प्रतिनमस्कारम् अकृत्वा, सक्रोधम्) कुत्र वयम् उपविशाम? अस्मिन् भूमितले? न कदापि अस्माभिस्तत् कृतम्। न सन्ति तत्र उच्चासनानि?

ब्रह्मपद। (विषण्णवदन) आर्य! अह दीनहीन पल्लीजन। कथ वाह प्राप्स्यामि उच्चासनानि?

चण्ड। (सरोषम्) तत कथ त्वमस्मान् अत्र निमन्त्रितवान्? असीमा खलु तव स्पर्धा! न जानासि त्वम् अस्माक कुलगौरवम्? धिक् धिक्! न जानासि चास्माक परिचयम्?

काञ्चनकणिका। (सापहासम्) भद्र! न भवन्त अकारणमत्र अस्माभिरामन्त्रिता। अस्मद्विषये विदित-वार्त श्रीमार्तण्ड एव अत्रागन्तुम् ऐच्छदिति ज्ञात्वैव अस्माभिर्भवन्तोऽत्र सादर समाहूता। अन्यथा धनिजन-सन्दर्शनाय नास्माक मनसि बिन्दुमात्रापि कामना विद्यत।

प्रभञ्जन। केय प्रगल्भा असमसाहसा बाला? (स्वजनान् उद्दिश्य) वयस्या! प्रत्यावर्तिष्यामहे वय सद्य एव। दीनहीन-क्षीणजनानां हस्ते अस्माक ईदृशी लाञ्छना असहनीयैव। (गमनोद्यत)

पारिषद•। (सदर्पम्) सत्यम्! अस्माक विश्ववरेण्यो राजमहोन्य

असीम-कृपापरवशो भूत्वा युष्माकम् इद पर्णकुटीर पदरजसा धन्य कृतवान्। तथापि यूय न कृतज्ञा कृतकृतार्थाश्च ?

"पथिकुक्कुर आद्रियमाणो मस्तकमारोहति" इति सुष्ठु वङ्गीयप्रवाद-वचनम्। तदेवात्र सघटितम्।

तरङ्गिणी। (साश्रुनेत्रा) महामहिमान्वित महोदय। कृपया क्षमता मिमा बुद्धि-विहीना बालिकाम्। आसनानि परिगृह्णन्तु भवन्त सकृपम् अस्मिन् सद्याधौते भूमितले। इमानि आसनानि मम कन्ययैव निर्मितानि।

मार्तण्ड। (साग्रहम्) तव कन्यकयैव निर्मितानि ? अहो! सुन्दर-तमानि रूपाण्येतेषाम्।

पित! भ्रात! अन्ये च। आसनानि परिगृह्णन्तु सर्वे। वृथा कालक्षेपो न वाञ्छनीय। (सर्वे उपविशन्ति)

प्रभञ्जन। उ हु! उ हु! अतिकठिन कर्कश खल्विद भूमितलम्। मम सर्वाङ्ग व्यथते।

भवतु, पुन्नाम-नरकत्राता "पुत्र", किं वा तस्मै अदेय मम ? अत एवा-विलम्बम् ईदृशी दु खजनक-घटना परिसमापनीया।

झटिति आनय कन्यकाम्—मा वृथा कालक्षेप कुरु, क्षणमात्रोऽपि विलम्बो न सहनीय।

(तरङ्गिणी गमनोद्यता)

चण्ड। शृणु रे! वरवर्णिनि! तव कन्यका कृत्रिम-प्रलेपादिभि रञ्जिता मा कुरु। नगर-निवासिनो वय सर्वे चतुरधुरन्धरा। ततो युष्माक चातुरीं वय निमेषादेव आविष्करिष्याम। अत एव भृश सावधाना भव, भृश सावधाना भव।

काञ्चनकणिका। (उच्चैर्हसन्ती) हा हा हा। मम प्राणप्रिया सखी न भवन्त इव कृष्णकाया, ततस्तस्या कृत्रिम-प्रलेपादिभिर्न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति। हा हा हा।

चण्डः। असहनीया खल्वियम् अवमानना! स्थानमिदं त्यक्ष्यामि मुहूर्तेन। (गमनोद्यतः)

पारिषदः। तथा करोतु भवान्, तथा करोतु। मान्य-जनानामीदृश्यवमानना कदापि न सहनीया, कदापि न।

ग्रामबन्धुः। विरमतु, विरमतु भवान् कृपया। मूढा ग्राम्यबालिकेयम्, क्षमतां भवान् तां सानुग्रहम्।

मार्तण्डः। भ्रातः! उपविश, उपविश। कृपया आनयतु भवती तव कन्यकाम् अत्र।

(तरङ्गिणी काञ्चनकणिका च प्रस्थिते)

(सर्वे तूष्णीं तिष्ठन्ति सुगम्भीराः)

(ततः प्रविशन्ति तरङ्गिणी, काञ्चनकणिका कमलकलिका च)

ब्रह्मपदः। (सावेगम्) इयं मम प्राणप्रतिमा कन्यका अशेष-सुलक्षणशालिनी "कमलकलिका" नाम। वत्से! प्रणम सर्वान्।

(कमलकलिका तथा करोति। तस्या अतुल-रूपराशिं दृष्ट्वा सर्वे चकिता वाग्रहिताश्च तिष्ठन्ति)

प्रभञ्जनः। (सावेगम्) "क-म-ल-क-लि-का"! मधुरतमं कोमलतमं योग्यतमञ्च नामेदम्। वत्से! उपविश मत्समीपे।

(कमलकलिका तथा करोति)

प्रभञ्जनः। अहो! स्वयं श्रीश्रीजगद्धात्री एवाकस्मात् अत्राविर्भूता! सौम्ये! न मम किञ्चिदपि प्रष्टव्यमस्ति। कल्याणं ते भूयात्।

चण्डः। (सरोषम्) पितः! ईदृश आवेगोच्छ्वासो न त्वयि शोभते। भवतु, अहमेव इमां पृच्छामि।

ब्रह्मपदः। (साग्रहम्) पृच्छतु भवान्, स्वच्छन्दं पृच्छतु।

चण्डः। का तव शिक्षा-दीक्षा? अपि त्वं वि-ए, एम्-ए-उपाधिधारिणी?

काञ्चनकणिका। अपि भवान् तथा? प्रारम्भे तदुच्यताम्। हा हा हा।

चण्ड.। अपरिसीम-स्पर्धाशीलेयं ग्राम्यबाला! तत्र किं करोमि?

मार्तण्ड.। शान्तो भव, भ्रातर्धैर्यं धारय।

चण्ड.। (सदर्पम्) न वयं साधारण-जनवद् वृत्तिजीविन। ततोऽस्माकं बि-ए, एम्-ए-उपाधिभिर्न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति।

काञ्चनकणिका। हा हा हा! किन्त्वीदृशोपाधिभिर्भृशं प्रयोजनमस्ति भवतां गृहवधूनाम्। अहो! चित्तचमत्कारिणीयं युक्तिप्रणाली! हा हा हा!

तरङ्गिणी। काञ्चनकणिके! तूष्णीम्भव। अतिथि-जनानाम् अवमानना कदापि न करणीया।

काञ्चनकणिका। (सोपहासम्) यदाज्ञापयति भवती। किन्तु, गृहकर्तॄणाम् अपि अवमानना कदापि न करणीया।

प्रभञ्जन। (सादरम्) स्नेहपुत्तलिके! तव मधुरातिमधुरं कण्ठस्वरं श्रोतुं भृशं वाञ्छामि। ततो गीयतां सङ्गीतमेकम्।

ब्रह्मपद। नयनमणे! कुरु एकां पल्लीगीतिम्।

कमलकलिका। (गायति)

(पल्ली-वन्दना)

विभुपद-वहनां दुष्कृत-दहनां
नमामि जननीं पल्लीम्।
घनवन-गहनां परमत-सहनां
विकशित-कुन्दक-मल्लीम् ॥४७॥
ज्योत्स्ना-वसनां तटिनी-रसनां
वलयित-वेल्लित-वल्लीम्।
पल्लव-लसनां प्रसून-हसनां
तरलित-तृणदल झल्लीम् ॥४८॥

कुञ्जक-कमनां　　गुञ्जन-रमणां
हर्षित-हितकर-झल्लीम् ।
दुर्मद-दमना　　मर्दित-शमनां
तर्पित-तनु-तनु-तल्लीम् ॥४९॥

चण्ड.। (सोपहासम्) अहो। किन्नरकण्ठी इय पल्लीललना। ऊर्वशीसमाना।

मार्तण्ड। भ्रात। मा वृथा प्रलप। शृण्वन्तु भवन्त। वृथा समयक्षेपा न करणीय। यथा तथा वा भवतु, इय कन्यका मम चित्तहारिणी, मम मनोनीता सर्वथा। तत पित। विवाहदिन स्थिरीकुरु सत्वरम्।

प्रभञ्जन.। (सोल्लासम्) अहो आनन्दस्य परा काष्ठा। विवाहविमुख पुत्रको मे स्वयमेव विवाहप्रस्ताव करोति। अहो सौभाग्यम्। लक्ष्मीस्वरूपा वधूर्मया लब्धा।

चण्ड.। (स्वगतम्) अहा। सर्वे जाता वायुरोगग्रस्ता। सत्यम्। मायाविनी एषा "मायाविनी" नदी।

प्रभञ्जन। (ब्रह्मपदमुद्दिश्य) भद्र। विवाहदिन स्थिरीकरोतु भवान् अचिरात्। विलम्ब सर्वेषामेव असहनीय।

कमलकलिका। (स्वगतम्) अहो। किमह करिष्यामि मन्दभाग्या? को मां रक्षिष्यति व्याघ्रकवलात्?

दावानल-व्याकुल-काननान्त-
र्या कोमलाया हरिणाङ्गनाया।
विषोल्वण-व्यालकुलाकुलेऽन्ते
विले च या दर्दुर-दारिकाया ॥५०॥
झञ्झा-मरुत्क्षुब्ध-नभस्यसीमे
या दुर्गज-श्रान्त विहङ्गिकाया।
उत्ताल-कल्लोलशतैरशान्ते
महामहोदन्वति या सफर्या ॥५१॥

ममापि तादृग् वत दृश्यते दशा
को रक्षको मे भविता दयाघन.।
सर्वेषु भूतेषु समानदर्शिनं
श्रीकृष्णमेकं तदहं समाश्रये ॥५२॥

ब्रह्मपद.। (स्वगतम्) किमहं करिष्याम्यधुना ? सत्यमेव "गगनस्थ-चन्द्रो मम हस्ते निपतित"। अथ च नाहं तं स्वीकर्तुं शक्नोमि। अहो मे दौर्भाग्यम् ?

निशापतिर्भ्रन्दयति मे करागतो
गतोऽपि गेहं निधिरेव नि सृत ।
पीयूष-पूरश्चुलुकीकृतो गलाद्
बलादिवास्ते गलितोऽद्य भूतले ॥५३॥

तरङ्गिणी। नाथ ! किं चिन्तयसि ? आगामिनि सप्ताहे विवाहयोग्यानि बहूनि शुभदिनानि सन्ति, तेषामेव एकतमं स्थिरीकुरु—"शुभस्य शीघ्रम्"।

काञ्चनकणिका। किन्तु विवेचनीयम् अस्ति किञ्चिदन्। न केवलं वरस्य, कन्याया अपि सम्मतिर्विवाहव्यापारे प्रयोजनीया। अत एव मम प्रियसख्या सम्मतिरपि ग्रहणीया।

तरङ्गिणी। (सरोषम्) अत्याश्चर्यम् इदं सर्वम्! कन्यानाम् अपि सम्मतिग्रहणं न दृष्टं श्रुतं वा कस्मिन्नपि काले।

ग्रामबन्धुः। अपिच, न केवलं तत्, स्वयं राजाधिराजोऽनागत अकस्मात् अस्माकं दीनहीनकुटीरे याचकरूपेण। ततस्तस्या असम्मते किं वा कारणं विद्यते ?

तरङ्गिणी। सत्यं, पूर्णसत्यम्!

ब्रह्मपद.। (सकरुणं कमलकलिकां विलोकयन् मार्तण्डमुद्दिश्य) तथापि अहं समयं याचे। मा रोषपरवशा भवन्तु भवन्तः कृपया।

तरङ्गिणी। (सकोपम्) नहि, नहि, शुभदिनं कुरु सुस्थिरम् अत्रैव सर्वजनसमक्षम्।

वृद्धपद्मः । न तत् सम्भवपरम् अस्ति । कन्यायाः सम्मतिं विना विवाहकार्यं न सम्पादनीयम् । अतीव लज्जाशीला सा कथं सर्वजनसमक्ष मनोभावं प्रकाशयितुं शक्ष्यति ?

(प्रभञ्जनमुद्दिश्य युक्तकरः) आर्य ! असीमा खलु भवतः कृपा ! यतो भवान् विना पणेन मम प्राणाधिका कन्यका ग्रहीतुम् आग्रहशीलः । यथासम्भवं शीघ्रमहं भवते निवेदयिष्यामि सर्वम् । कृपया क्षमता मा भवान् ।

प्रभञ्जनः । मा पर्याकुलो भवतु भवान् । उद्वेगकारण ममैव, न भवतः । भवतु, भवितव्यं भविष्यति सर्वदा, भवितव्यं भविष्यति सर्वथा ।

(समाप्तं चतुर्थ-दृश्यम्)

पल्लीकमलम्

पञ्चम-दृश्यम्

[प्राण-मिलनम्]

स्थानम्—"मायाविनी" नदीतीरम् ।

समयः—पूर्णिमा-रजनी-मध्यभागः ।

प्रविशति गायन् पल्लीगायकः—

(गीतम्)

(पल्ली-ललना-वन्दना)

चम्पकवदना पङ्कजनयना कुञ्जरगमना ललना ।
जलधर-केशा शशधर-वेशा त्रिभुवन-देशा रमणा ॥५४॥
कुत्र सा गता माधवी-लता कुसुमभर-नता कमना ।
गुञ्जन-हीनं मञ्जु-निकुञ्जं शान्त-शिञ्जनाद्चरणाः ॥५५॥

नहि नहि नहि सा वास्तव-विवशा सा किल स्वप्न-शरणा ।
मायाभरणा छायावरणा वराङ्गना मृदुहसना ॥५६॥
मदन-मोहना स्वर्ग-शोभना मधु-मेघधनुर्ल्लसना ।
नहि नहि नहि सा ससार-वशा सा खलु स्वप्नललना ॥५७॥

(गायन्नेव प्रस्थित)

(तत प्रविशति कमलकलिका वेगेन)

कमलकलिका । (उच्छ्वसन्ती) गभीर-निद्रामग्ना मातर विहाय अहमनागता धावनपरा एकाकिनी उन्मत्तावत् । किमेतत् शोभनम् ? किन्तु किं करोमि ? किं वा कर्तु शक्नामि ? शक्तिहीनैव जाताहम् अकस्मात् परपदनता दयित-निभरशीला प्रियैकप्राणा च सर्वथा । अहो ! मम स्वातन्त्र्यमपि विनष्टम् । मम समग्र-सत्ता प्रियतम सत्ताया विलीना सञ्जाता परिपूर्णम् । अहो ! अत्याश्चर्या, अभिनवा, अनिर्वचनीया चेयमनुभूति ।

किन्तु, मधुरातिमधुर नामेदम् आत्मसमर्पणम्—न वन्दते लवमात्रमपि स्वार्थपरताम्, नापेक्षते बिन्दुमात्रमपि प्रतिदानम्, न कामयते कणमात्रमपि पार्थिवलाभम्, न सहते अणुमात्रमपि क्षुद्रताम् ।

अहो ! ग्रीष्ममध्याह्ने प्रदीप्त-प्रसन्न प्रफुल्ल-दिनमणिर्य् विनिर्बाध लसति स्वेच्छया नि स्वार्थभावेन । किं सा वन्दते स्वार्थपरता लवमात्रमपि ?

अहो ! वर्षा-निशीथे शीतल-विमल-जलभारावनता जलदमाला निश्शेषम् अमृत वर्षति स्वेच्छया नि स्वार्थभावेन । किं सापेक्षते प्रतिदान बिन्दुमात्र-मपि ?

अहो ! शारद-प्रभात हिरण्यारुण-किरणरञ्जिता अरविन्द-कलिका निरङ्कुश प्रस्फुटति स्वेच्छया नि स्वार्थभावेन । कि सा कामयते पार्थिवलाभ कणमात्रमपि ?

अहो ! वासन्त-प्रत्यूषे ललित-लीलायित-भ्रमरललना निरतिशय गुञ्जति स्वेच्छया नि स्वायभावेन । किं सा सहते क्षुद्रताम अणुमात्रमपि ?

निशि निशि समुदित—नियुत-युवतियुत-
शशधर-दोलन-दोला।
द्रुतगतिसङ्कुल—सूरकरोज्ज्वल-
तरङ्ग-चञ्चल-माला ॥६२॥
स्वयमुपनीते तरङ्ग-गीते
स्वयमुपकल्पित-ताला।
अभिमत-नागर—मभिसरति नु वर-
मविरत रङ्ग-रसाला।
दुर्गतजनगति—विश्व-विशाम्पति
नटवर-नव-नटशाला ॥६३॥

रूपकुमार.। (विलोक्य स्वगतम्) अहो ! इयम् आगता मायापुरी-प्रमोदिनी, मोहिनी सा मायाबाला—आश्चर्यरूपधरा, मनसिज मनोन्मथिनी सरसिज-रसक्षरिणी।

अहो ! रजतोज्ज्वला, रसप्रोच्छला चन्द्रिकापि मलिनेव भाति अस्या मनारम-सुखविभया। केयम् ? किं सा धरणीरञ्जनी रमणीयतमा रमा ?

(उपसृत्य) भद्रे ! भवतीमभिवन्दे। आर्ये ! सत्यमेव भणामि न खल्वासीत् आशा मम यत् पुनरपि भवतीं प्रक्षिष्ये इति। तत कृतकृतार्थोऽहम्।

देवि ! कृपया उपविशतु भवती मम "मयूखमालिको"परि। जीर्णा शीर्णा दीना सा, किन्तु मम प्राणप्रिया तरणी—मम नित्यसहचरी, मम चित्त-मधुकरी, मम वित्तवृद्धिकरी।

कमलकलिका। भद्र ! किं भवान् न नेष्यति मां "मायाविनी" नदीविहारार्थं भवत प्राणप्रतिमया "मयूखमालिकया" ?

रूपकुमार.। (सानन्दम्) सत्य यास्यति भवती मया सह तरणी-विहारार्थम् ? आशातीत सौभाग्य मम।

कमलकलिका। सत्य यास्यामि। अन्यथा कथमहम् अनागता गभीरे निशीथे एकाकिनी सगोपनम्? ततो मा करोतु विलम्ब भवान्।

रूपकुमारः। किमत्र प्रार्थनया? आगच्छतु भवती मया सह सानुग्रहम्।

[पटपरिवर्तनम्]

("मायाविनी"-नदीवक्षसि भासमाना "मयूरमालिका"। तत्रोपविष्टौ परस्पराभिमुखौ कमलकलिका-रूपकुमारौ)

कमलकलिका। (संगीतम्)

श्रीकृष्ण-वन्दना

राधावल्लभ! दुष्कृति-दुर्लभ-मिच्छति तव पदपल्लवमेषा।
मति-गतिहीना तव पदलीना पातक-पीना कृशतनुरेषा ॥६४॥
न खलु धन-जनः स्पृशति मम मनः सुरसयति न पुनः सम्पदशेषा।
करोमि शरणं शरण्यकरण वरेण्य-चरणं विशीर्णवेषा ॥६५॥
गोवर्धनधर! ननु मामुद्धर तनुजित-जलधर! कातरघोषा।
प्रणयि-पुरन्दर! कुसुमशर-सुन्दर! वक्ति निरन्तरमिदमपदोषा ॥६६॥

रूपकुमारः। (सावेगम्) अपूर्वमिदं संगीतम्। भवती पल्लीवासिनी नगरनिवासिनी वा?

कमलकलिका। (विहस्य) अहम् आजन्म पल्लीवासिनी। कामये यद् आमरणमपि तथैव तिष्ठेयम्।

रूपकुमारः। (पूर्ववत् भावाकुल) तथापि मन्ये, न प्राग् भवत्या ईदृश दृश्य दृष्टम्।

कमलकलिका। सत्यम्, यथाह भवान्।

रूपकुमारः। (उदास-दृष्टिः) नद्येव मम जननी, आकाश एव मम जनकः, तरण्येव मम सखी, अन्येन केनचित् किं वा मम प्रयोजनम्?

भद्रे। पश्यतु, पश्यतु भवती नयने पूरयित्वा, जीवन-यौवने नन्दयित्वा

ज्योत्स्ना-विधौताया जनन्या "मायाविनी" नद्या मायाविनी मनोमोहिनीं द्युतिम्।

कमलकलिका। पश्यामि भद्र! सत्यं जीवनं मे सार्थकं जातम्।

रूपकुमार। (भावाविष्ट)

रजत-रञ्जित-रुचिराञ्चलधरा
रत्न-रणित-वलय-वन्दित करा।
मञ्जुल-मणिमय-मञ्जीर परा
जननी नियतोत्सव-वेश-वरा॥६७॥

तत् कथम्? यतोऽद्य रात्रौ निशानाथ सप्तविंशति जायाभि सह शुभ परिणय-वार्षिकोत्सवरत। तत एव गगने लसन्ति मङ्गलदीपा, पवने नदन्ति कल्याण-शङ्खा, भुवने पतन्ति ललित-लाजा। अहो! रोमाञ्चकरम् इद सर्वम्।

कमलकलिका। सत्यम्, मोहाविष्टेव जाता अहमपि।

रूपकुमार। (*सहसा विलोक्य*) *मायाञ्जन-रञ्जित-खञ्जन-गञ्जन-*सन्ताप-भञ्जन-नयना सुन्दरीश्रेष्ठा भवती अस्य सुन्दरतम महोत्सवस्य योग्यतमा दर्शिका।

कमलकलिका। (*सलज्जम्*) नहि, नहि। *किन्तु वदतु को भवान्?* न भवान् साधारण-नौचालक इव परिलक्ष्यते। वाग्भङ्गी भवत श्रेष्ठ-कविजनोचितेति सुनिश्चितम्।

रूपकुमार। नहि, नहि। अह साधारण-नौचालक एव, नान्य कश्चित्। *अथवा, साधारण-नौचालकेभ्योऽपि दीनतरो हीनतर क्षीणतरश्च।* यतो विशाले विश्व ब्रह्माण्डे मम कोऽपि नास्ति, कोऽपि न।

कमलकलिका। (*साश्रुनेत्रा*) *सत्यम्? अहो दौर्भाग्यम्।*

रूपकुमार। एकस्या शारद-पूर्णिमारात्रौ अस्मिन्नेव नदीवक्षसि अस्यामेव नौकाया भासमान आस सप्तवर्षीयोऽहम् एकाकी—इत्येव मम जीवनस्य प्रथमा अस्पष्टा स्मृति। तत एवाहम् एकाकी एतन्नौका-साहाय-

केन येन तेन प्रकारेण जीवनं धारयामि। अत एवेयं शारदपूर्णिमा मम प्राणप्रिय-नौकायाः शुभ-जन्मतिथिः। मम अस्याश्च नामनी अहम् एव दत्तवान्।

कमलकलिका। शोभनतमे नामनी। किन्तु भद्र! किं भवान् सुखी? आनन्द-दीप्त एव भवान् दृश्यते। आश्चर्यम्!

रूपकुमारः। सुखितमः, सौम्ये सुखितमः।

कमलकलिका। तत् कथम्? आश्चर्यम्! सुखोपकरणं भवतः किमपि न दृश्यते।

रूपकुमारः। भद्रे! सुखम् आनन्दो वा नोपकरणम् अपेक्षते। आनन्दो ह्यात्माश्रयी। अतः

> सुखमुपकरणस्थं शक्यते नैव वक्तुं
> यदुपकरण-पुष्टास्तुष्टिमायान्ति नैके।
> अथ च सतत-हीना वस्तुनाऽल्पीयसापि
> वयमिव सुखमन्ये मन्वते नित्यतृप्ताः ॥६८॥

कमलकलिका। (सौत्सुक्यम्) एवं तर्हि किं भवत एतादृशानन्दस्य कारणम्?

रूपकुमारः। शृणोतु भवती, शृणोतु तत्। प्रत्यूषादारभ्य गभीर-निशीथ-पर्यन्तम् अहं प्रत्यहं "मायाविनी" नद्यां "मयूखमालिका" तरणी-योगेन भ्रमामि मम "मनोमानुषम्" अन्वेष्टुं, मम "प्राणबन्धुना" सह मिलितुं मम "मनोमानुष" "प्राणबन्धु" वा हृदय-कन्दरे बन्दीकर्तुम्।

कमलकलिका। "मनोमानुषः"? "प्राणबन्धुः"? कः सः?

रूपकुमारः। सः? स हि मम सर्वस्वम्। न स बहिर्जनः। स हि ममान्तर-देवता—ममात्मा मम मनो मम प्राणा मम देहो मम जीवनम्। तस्यैव रूपं पश्यन्ति युगे युगे ऋषयः, तस्यैव दर्शनमिच्छन्ति युगे युगे साधकाः, तस्यैव महिमानं गायन्ति युगे युगे कवयः।

कमलकलिका। (सावेगम्) सत्यम्? सत्यमेतत्?

रूपकुमारः। (अशृण्वन्) तस्यैव सौन्दर्य सर्वत्र विकसितम्, तस्यैवैश्वर्य सर्वत्र विलसितम्। आनन्दस्वरूपः सः। य एकवारमपि एककणमपि तदमृतम् आस्वादितवान् तस्य जीवने क्लेश-लवोऽपि नास्ति। अहम् एतादृश-सौभाग्यवान् कश्चित्।

कमलकलिका। (सावेगम्) भद्र! कृपया मामपि करोतु भवान् तदानन्द-भागिनीम्। अकूल-ससार-सागरे अहमपि गमिष्यामि "प्राणबन्धु" "मनोमानुष" वा अन्वेष्टुं भवतः सङ्गिनीरूपेण भवतस्तरणीयोगेन भासमाना अहरहः।

रूपकुमारः। (प्रकृतिमापद्य) सौम्ये! मैवं भणतु। ज्योत्स्नाजाल मायाजाल विस्तार्य सर्वत्र विद्यमानम्। भवत्यपि माया-मुग्धा जाता साम्प्रतम्। तदेव भणति। न कल्याण-जनकम् ईदृशालपन भवत्पक्षे मत्पक्षे वा। ततः प्रत्यावर्तनम् एव वरम्।

कमलकलिका। (रोदनपरा) न, न, नाह प्रत्यावर्तिष्ये। अहं गमिष्यामि भवता सह "प्राणबन्धु" "मनोमानुष" वा द्रष्टुम्।

रूपकुमारः। विरमतु भवती, विरमतु। अमङ्गल-जनक सर्वमेतत्। आवां सत्वर प्रत्यावर्तिष्यावहे।

कमलकलिका। (विषण्णा) यथा भवते रोचते तथा करोतु भवान्।

रूपकुमारः। अदूरे तीरं पश्यामि। मा मम दोष गणयतु भवती। भवत्सकाशे अत्रागमनाय ममानुरोध एवान्याय्य आसीत्। ततः क्षमता मा कृपया भवती।

कमलकलिका। को वा भवतो दोषः? यदत्र किञ्चिदप्यवाञ्छित सघटित तत्राहमेव दोषभागिणी, न भवान्।

रूपकुमारः। मैव चिन्तयतु भवती। मन्ये नाह पुनर्भवत्या दर्शनं लप्स्ये। ततश्चिराय विदायं प्रार्थये। एका तु मम प्रार्थना—कथयतु भवती कृपया भवत्याः सुगृहीत नाम।

कमलकलिका। "कमलकलिका"।

रूपकुमार। कमलकलिका। अहो योग्यतम नामैतत्। कल्याण भवत्या भूयात्। मनोमानुष प्राणवन्धुर्वा रक्षतु भवतीं कृपया सर्वदा।

[पटपरिवर्तनम्]

"मायाविनी"-नदीतीरम्

कमलकलिका। हा। हतास्मि मन्दभाग्या। गतो मम मनामानुष प्राणवन्धुर्वा चिराय। तत किं करिष्यामि? भवतु, गृहप्रत्यावर्तनमेव वरम्, गभीरा सञ्जाता रात्रि।

(अकस्मात् प्रविशति क्रोधकम्पितो मार्तण्ड)

मार्तण्ड.। (सरोषम्) हा हा हा। इदमेव तव विवाहे अनिच्छाया कारणम्? सर्व बुद्धम्। रे रे पापिष्ठे। रे रे दुश्चरित्रे? रे रे छलकला-विशारदे! कीदृशास्तव व्यवहार.? मम वाग्दत्ता भूत्वाऽपि परपुरुषेण सह यथेच्छ विचरितु त्व न लज्जसे? धिक त्वां, धिक् त्वा, सहस्रकोटिशो धिक।

कमलकलिका। भद्र। ईदृश परुष-वाक्य भवति न शोभते। भवान् देशस्य राजा। राजा स्यात् सर्वदा वैषम्यहीन न्यायपरायणश्च शास्त्रानुसारेण।

मार्तण्ड। अरे रे पण्डित-धुरन्धरे। मा मा तत्त्वकथा श्रावय। मम कर्तव्यमह जाने परिपूर्णतया, मा त्वम उद्विग्ना भव सत्वरम्। किन्तु स्वदोष-क्षालनाय किं वक्तु मिच्छसि?

कमलकलिका। (विहस्य) न किञ्चिदपि। प्रथमत, मन्मते अत्र दोष एव नास्ति। द्वितीयत, सत्यपि दोषे तदर्थ को वा भवान् मां तिरस्कर्तुम् अस्य कारण प्रष्टु वा? नाह भवते वाग्दत्ता कदापि, ईश्वर-कृपया कदापि न।

मार्तण्ड.। (हुहुङ्कारे) तुच्छातितुच्छाया पल्लीबालाया ईदृशी स्पर्धा? असहनीयम् एतत्। भवतु, अहमपि जाने प्रतिहिंसा ग्रहणपद्धतिम्। य काल-सर्पस्य विवरे हस्त प्रवेशयति अनवधान सोऽपि कालसर्पदष्टो भवत्यचिरेण—स्वेच्छया प्रवेशयत पुन का कथा?

कमलकलिका। मा अकारण मयि कुप्यतु भवान, नाह दोषिणी कथञ्चित्।

मार्तण्डः। न दोषिणी। गभीर-निशीथे परपुरुषेण सह नौकाविहारोऽपि न दोषाय।

कमलकलिका। (कठिना) अयं मम स्वगतो व्यापारः—न भवतः। भवतः, वृथा वाग्व्यय कालक्षेपश्च न वाञ्छितौ। तदहं गृहं यामि।

मार्तण्डः। (उच्चैः) पुनरपि कथयामि—मा विस्मर। कालसर्प-पुच्छ-मर्दन-कारिणि कालसर्पदष्टो भविष्यति सुनिश्चितम्। मा विस्मर सुन्दरि। मा विस्मर। (प्रस्थितः)

कमलकलिका। भवितव्यं भविष्यति, भवितव्यं भविष्यति सर्वदा, भवितव्यं भविष्यति सर्वथा।

(इति पञ्चम-दृश्यम्)

— o —

अत एव भ्रातर्मर्कट ! न त्वं मर्कट नाहमपि कर्कट —उभौ ब्रह्माणी एव। अत एवाहमुक्तवान्—न जानामि तव परिचयम् इति। यत को वा ब्रह्म जानाति। (उभौ उच्चैर्हसत)

मर्कटः। अत एव सर्वं सुष्ठु वर्तते। प्रिय-बन्धो ! माम् आलिङ्ग !

(उभौ आलिङ्गनबद्धौ)

मर्कटः। तत शृणु प्राणधन ! मम प्रकृत-परिचयम्। नाह ब्रह्म—हो ! हो ! हो ! अह प्रबल-पराक्रान्त कृपक-प्रवर श्रीलश्रीयुत हनुमच्चन्द्र-महोदय। आदरात् "मर्कट" इति सुष्ठु सुन्दर नाम स्वजनैर्दत्तम्।

कर्कटः। शृणु प्राणधन, शृणु ममापि प्रकृत-परिचयम्। अहमपि न ब्रह्म—हो ! हो ! हो ! अहमपि तुल्यप्रतापान्वितस्तन्तुवाय-प्रवर श्रील-श्रीयुक्त-मत्स्यचन्द्र-महोदय —आदरात् "कर्कट" इति सुष्ठु सुन्दर नाम स्वजनैर्दत्तम्।

उभौ। तत सर्वं सुष्ठु वर्तते। ब्रह्म विनश्यतु, जीवतां केवल कर्कट-मर्कटौ।

मर्कट। प्राणधन कर्कट। अस्माक परमादरणीय शरत्काल समागत साम्प्रतम्। तत, कथय भ्रात कञ्चन नवानन्द-सवादम्। अस्माक पल्लीजीवन वैचित्र्य-विहीन जातमधुना ईदृश-सवादाभावात्।

कर्कट। (सोल्लासम्) हृदय-शोणित कर्कट ! किम् अन्धो बधिरो वा त्वम्? अस्माक क्षुद्रातिक्षुद्रा "मधुमालती" पल्ली उत्तप्ता जाता साम्प्रतम् अत्याश्चर्येण, अभावनीयेन, अनिर्वचनीयेन घटनाचक्रेण। अपि न जानासि किल एतद्विषय घुणाक्षरेण?

मर्कट.। नहि, नहि, जीवनरस ! अह सरल असल अमल बालक केवलम्, परचर्चा-विषये मम मतिर्नास्ति कदाचन।

कर्कट। (सरोषम्) किं? किं कथयसि? अह परचर्चा-धुरन्धर इति ते वाक्यार्थ? ततोऽस्माकम् आजीवन-सख्य निमेषेण छिन्न जातम्। (कपटेन रोदिति)।

मर्कट.। मम प्राणप्रदीप ! मा रुदिहि ! तव एकाप्यश्रुकणा उत्ताल-प्रचण्ड सागर इव मा निमज्जयति निमेषेण। ततो विरम, जीवन-वल्लभ ! विरम। त्वमेवास्य ग्रामस्य नेतृस्थानीय सुनिश्चितमेव। अत. त्वमेव समग्र ग्रामस्य संवाद सग्राहक सवाद-परिवेशकश्च। तदेव केवल मयोक्तम्।

कर्कटः। अत एव सर्व सुष्ठु वर्तते। प्रिय-बन्धो ! माम् आलिङ्ग !

(उभौ आलिङ्गन वद्धौ)

मर्कट । तत शृणु प्राणधन ! शृणु सावधान तमत्याश्चर्य सवादम्। अस्माक सुन्दरीश्रेष्ठा कमलकलिका तस्या कमल-कोमलाभ्या हस्ताभ्या प्रणयियुगलस्य कर्णयुगल-मर्दनं करोति सानन्दम्।

कर्कट.। किम ? किं कथयसि त्वम् ? प्रणयियुगलस्य ? भ्रात ! न विश्वसिमि न विश्वसिमि। अस्माक कन्यादाय ग्रस्त-ग्रामे एकोऽपि वरो न सुलभ, तत कथ सा अनायासेन बन्दीकृतवती पात्रद्वयम् ?

कर्कट.। सर्वमेतत् मायाविन्या मायैव। प्राणमकरन्द ! सरल-हृदयस्त्व कथ वा एतत् सर्व ज्ञास्यसि ?

(तत प्रविशन्ति मत्स्यजीविनी, पुष्पविक्रेत्री पण्यविक्रेत्री च वगेन)

मर्कट । (उच्चै) अरे रे मत्स्यजीविनि ? कथ त्वम् ईदृश वेगेन धावसि ? का वा तव त्वरा ? क्षण तिष्ठान्नेव, आवाभ्या रोहित मत्स्याना कतिपयान् खण्डान् देहि प्रियतमे भगिनि।

मत्स्यजीविनी। *(सरोषम्)* रे रे दुर्वृत्त ? *भगिनी-सम्बोधनेन न* तव कथञ्चिदपि लाभो भविष्यति। नाह तादृशी निर्बोधा। ततो न माम् व्याकुलां कुरु। मम मरणस्यापि समयो नास्ति साम्प्रतम्।

कर्कट । प्रि-य त-मे, भ-गि नि •!

मत्स्यजीविनी। शृणु रे कृकलास ! तव छलचातुर्यं मया सुष्ठुरूपेण ज्ञातम्। पुनरपि शृणु रे अभद्र ! न मां कदापि "अरे रे" इत्येव रूपेण आह्वय। ममापि अस्ति नाम, तन्नाम्नैव मा सम्बोधय अत पर सर्वदा।

कर्कट । (साग्रहम्) प्रियतमे भगिनि । किं तव तन्मधुर-मोहन नाम ?

मत्स्यजीविनी । (सगर्वम्) मम अत्याश्चर्यम् अतुलनीय नाम— "श्रील श्रीयुक्ता प्रावृट्प्रियङ्कर-प्रस्फुटित-प्रसून मालिका देवी ।"

कर्कट । (चकित) हा हतोऽस्मि । प्रा-वृ-ट् - असम्भवम् । असम्भव तव नामोच्चारणम् ।

मत्स्यजीविनी । (सदर्पम्) मम पिता कस्यचित् पण्डितश्रेष्ठस्य गृहे मत्स्यविक्रेता आसीत् । स ह्यादरान्मह्य दत्तवान् इद सुन्दरातिसुन्दर नाम ।
भवतु, वृथा कालक्षेपो न वाञ्छनीय । भगिन्य । प्राग्रेसरा भवत सर्वा वय सर्वा एकप्राणमनश्चित्तजीवना ।

कर्कट । अरे रे पुष्पविक्रेत्रि ! त्वमपि जाता कठोरहृदया ? न दास्यसि मह्यम् एकमपि पुष्पमाल्य सादरम् ? अह तव दासानुदास ।

पुष्पविक्रेत्री । (सरोषम्) नाह तव उपहासयोग्या । किंवा करिष्यसि त्व पुष्पमाल्येन ? किं भल्लुकस्य कर्कश-लोमश-कण्ठोपरि पुष्पमाल्य शोभते ? हा हा हा ।

पण्यविक्रेत्री । हा हा हा । (मर्कटमुद्दिश्य) न वाञ्छसि त्व मम पण्य-द्रव्येषु किमपि ? गृहाण, कृपया गृहाणेदम् अङ्गरागभाण्डम् । तुषार-शुभ्र पद्मसुवासित कोमल-मसृण एषोऽङ्गरागो गर्दभस्य तमिस्रा-कृष्णे कराल-दंष्ट्रा-कुत्सिते पिशाच-प्रतिमे वदने अपूर्व सौन्दर्य विस्तारयिष्यति सुनिश्चित-मेव ।

मत्स्यजीविनी । हा हा हा ! किन्तु प्रियसख्यौ ! कौ वा एतौ भल्लूक-गर्दभौ अस्माकम् ? यदर्थं वय पल्ली ललना-श्रेष्ठा अपि वृथा समय-क्षेप करिष्याम ? ततो मा विलम्ब कुरुत मुहूर्तमात्रमपि ।

सर्वा नार्य । हा हा हा ! (उच्चैर्हसन्ति) ।

कर्कट । (पर्याकुल) भ्रातर्मर्कट ! किम् आवाभ्याम् अत्र करणीयम् ?

मर्कट । भ्रात कर्कट ! हिम-शीतला अवज्ञा एवाभ्याम् अवलम्बनीया। तत प्राणाधिक ! पूर्ववत् आलपनादिकमेव वरम्।

(उभौ परस्पर कर्णे कर्णे कथयत)

(सर्वा नार्य स्त्रीसुलभ-कौतूहलाक्रान्ता भूत्वा सर्वान् आधारान् भूमौ निक्षिपन्ति)

मत्स्यजीविनी । अरे ? किं कथयथो युवां कर्णाकर्णिकया ? किं सघटितम् ?

मर्कट । (सुगम्भीर) तेन युष्माक किम् ? न स युष्माक व्यापार । सातिशयं गोपनीय सवमेतत्, राजाधिराज-विषयक कुत्सितो वृत्तान्त, अभिजात-वशस्य कलङ्क-गाथा वा। तत कृपया दूरम् अपसरत, युष्मत्समीपे अय गुह्यातिगुह्य कलङ्क-गर्हितो विषयो न कथन-योग्य ।

पुष्पविक्रेत्री । (विस्फारित-नयना) एग्र-एग्र-एग्र । राजाधिराज-विषयिका कलङ्क-मूलिका का घटना ? मां ब्रूहि सकृपम्, मां ब्रूहि। ममोदराद् गुह्यकथा कलङ्क-गाथा वा न कदापि निष्काशनीया केनापि, प्रतिजाने तत्।

पण्यविक्रेत्री । एव ममापि, भ्रात ! एवं ममापि। कृपया माम् अपि कथय त गोपन-वृत्तान्तम्। (उभे कर्कट-मर्कटौ वेष्टयत) ।

मर्कट । (सुगम्भीर मस्तक सञ्चाल्य) किन्तु यूयमधुना सातिशय-त्वराग्रस्ता । गोपन-वृत्तान्तोऽय सुदीर्घो रोमाञ्चकरश्च। श्रुतवान् अह सद्यो यद् युष्माक मरणस्यापि समयो नास्तीति ।

पुष्पविक्रेत्री पण्यविक्रेत्री च । (समस्वरम्) न, न, न—मरणस्य समयोऽस्माकमस्तु वा न वा, राजाधिराजस्य कलङ्कगाथाया गोपनसवाद-श्रवण-समय पुन पूर्णतयैवास्ति।

तत प्रसीदतु भवान्, आवयो प्रसीदतु। (उभे मर्कट वेष्टयत)

मत्स्यजीविनी । (सरोषम्) दूरम् अपसरत निर्लज्जे ! दूरम् अपसरतम्। अह युष्माक दलश्रीं, मां त्यक्त्वा कथ युवां राजाधिराज-सम्बन्धिनो गोपन-सवादस्याधिकारिण्यौ भवेतम् ?

पुष्पविक्रेत्री। हुँ हुँ हुँ। दलकर्त्री। का त्वा दलकर्त्रीपदवी विभूषिताम् अकरोत्? कथय तत्, कथय महामहिममयि! स्वयं नियुक्ता दलकर्त्री एव त्वम्।

पण्यविक्रेत्री। अरे रे मत्स्यगन्धे। देह-सौरभ तव सहस्र-कोटि-योजनव्यापि। त्व यस्यां सभायां सभानेत्रीपदम् अलंकरिष्यसि तस्यां सभायाम् एकापि सभ्या न स्थास्यति। हा हा हा!—सर्वा एव पलायिष्यन्ते तव सुगन्ध माहात्म्येन। हा हा हा!

पुष्पविक्रेत्री। हा! हा! हा! भगिनि पण्यविक्रेत्रि! भृश सुरसिका त्वम्। हा! हा! हा!

मत्स्यजीविनी। (मत्स्य पटिकाया सम्मार्जनीं निष्काश्य) रे रे रे! अरे रे दुर्वृत्ते! अरे रे स्पर्धाशीले! अरे रे मृषाभाषिके! युवा न्याय्योपहाराणि गृह्णीत सानन्दम्। (पुष्पविक्रेत्रीं पण्यविक्रेत्रीञ्च प्रहरति)

पुष्पविक्रेत्री। (पुष्पभाण्डाच्छुरिका निष्काश्य) रे रे रे! अरे रे चामुण्डे! अरे रे करालवदने! अरे रे शूर्पणखारूपिणि! ममापि अस्त्यस्त्रम्। गृहाण कृपया, गृहाण परम-श्रद्धेये तव प्राप्यार्घ्यम्।

(मत्स्यजीविनीं छुरिकया आक्रामति)

पण्यविक्रेत्री। (पण्याधाराद् यष्टि निष्काश्य) रे रे रे! अरे रे कृमि कीटस्वरूपे! अरे रे कृकलास स्वभावे! अरे रे कृतान्तसदृशि! ममाप्यस्ति अस्त्रम्।

अशेष-पूज्यपादे! दलकर्त्रि-महोदये! गृहाण सानुग्रह गृहाण, मम भक्तिकुसुमाञ्जलिम्। (मत्स्यजीविनीं यष्ट्या प्रहरति)।

मत्स्यजीविनी। रे रे रे!

पुष्पविक्रेत्री। रे रे रे!

पण्यविक्रेत्री। रे रे रे!

(सर्वा प्रहाररता। महाकोलाहल)

कर्कट०। (वेतसवत् कम्पित) भ्रातर्भ्रात । किमेतत् ? मन्ये महाप्रलय उपस्थित । नास्ति कस्यचिन्निस्तार । भ्रातर्भ्रात. । कम्पते मम सर्वशरीरम्, विघूर्णति मम मस्तकम्, शुष्यति मम जिह्वा। किं करोमि प्राणाधिक ? किं करोमि ? चण्डमुण्ड-विनाशिनी प्रचण्डा चामुण्डेव धराधाम्नि आविर्भूता—नैका, परन्तु तिस्र । एकैव चामुण्डा विश्वब्रह्माण्डध्वंसकरी—तिसृणां चामुण्डानां पुन का कथा ?

मर्कट०। भ्रातर्भ्रात । प्राणप्रतिम भ्रात । ममापि दण्डायमाना केशा, ममापि शुष्क तालुकम्, ममापि घर्माक्तो देह ।

पश्य पश्य, जीवन-सहचर । एका सम्मार्जनी-शोभिनी, अन्या छुरिका-विलासिनी, इतरा च यष्टिप्रमोदिनी । किं करोमि, किं करोमि चित्तानन्द ? तत पलायनमेव वरम् ।

किन्तु प्रकम्पित पाद-युगल मम न विश्वास योग्यम्। तत किं करिष्यामि ? अहं निश्चितमेव अचिरेण मूर्छितो भविष्यामि। (मूर्छां नाटयति) ।

कर्कट:। एवं, एवं, एवं। त्वम् अचिरेण मूर्छितो भविष्यसि ? (स्वगतम्) "आत्मान सतत रक्षेत्" इत्याप्तवाक्यम्। ततो ममापि पलायनमेव वरम्। को वा नाम मूर्छित स्थूलदेह मर्कटम् अपसारयिष्यति ? तत पलायनमेव वरम् (पलायित)

मर्कट । अहो। पलायितो मम तथाकथित प्राणप्रियो भ्राता आजीवनबन्धुर्मां त्यक्त्वा ध्याघ्रीमुखे ? ततोऽहमपि मूर्छां परित्यज्य पलायनमेव उपासे।

(पलायित)

(इति षष्ठ-दृश्यम्)

—०—

सप्तम-हृदयम्

[काल-सर्पस्य दंशनम्]

स्थानं—ब्रह्मपदस्य गृहम्।

समयः—मध्याह्नः।

(प्रविशति पल्लीगायकः)

(मनोमानुष-गीतिः)

दृष्टः किं "प्राणबन्धु"र्मम दृष्टो हि किं "मनोमानुषः" ?
गगने तस्य किरणोऽनुपमः समीरे स्पर्शो निष्कलुषः ॥६९॥
कुसुमे तस्य हास्यं मधुरं नदीजले स्नेहः सुविमलः।
विहगध्वनौ गीतं मदिरं हरित-वने रसः सुकोमलः ॥७०॥
विलसति भुवने प्रियतमो मम निरञ्जनो नित्य-निष्कलुषः।
दृष्टः किं "प्राणबन्धु"र्मम दृष्टो हि किं "मनोमानुषः ?" ॥७१॥

(प्रस्थितः)

(ततः प्रविशति चिन्ताकुलो ब्रह्मपदः)

ब्रह्मपदः। कमलकलिकाया मुखाच्छ्रुतवान् अहं मार्तण्डस्य वृत्तान्तम्। न जाने कालसर्पः कदा दंक्ष्यति अस्मान्। यथा तथा वा भवतु, असीमा खलु परमजनन्याः कृपा, या इमं विवाह-सम्बन्धं छित्वा मम प्राणप्रिय-कन्यकां काल-सर्पकवलाद् रक्षितवती सानुग्रहम्। आपाततो दुःखजनकमपि इदं परिणामे सुखावहमेव भविष्यति। कुतः ?

जगज्जनन्या न च किञ्चनास्ते
ह्यलौकिकं व्यर्थममङ्गलं वा।
चलन्ति तत्क्षेममयेच्छया सदा
जगन्ति कल्याणपथे चतुर्दश ॥७२॥

यज्जीवनानन्तरमेति मृत्यु-
र्दिनात् परं रात्रिरुपैति घोरा।
सुखेन साकं समुपैति दुःखं
पापञ्च पुण्येन समं समेति ॥७३॥
शुभाय लोकस्य चराचरस्य
प्रतीहि तस्यापि च सार्थकत्वम्।
तथाहि विश्राम-फला त्रियामा
ददाति लोके नवशक्तियोगम् ॥७४॥
स्वर्गापवर्गौ मरणं करोति
दुःखं तदज्ञानजयाय वाञ्छाम्।
प्रयान्ति पापान्यनुतापवह्नेः
सन्धुक्षणस्यादिम-कारणत्वम् ॥७५॥ [विशेषकम्]
(ततः प्रविशति विरस-वदना तरङ्गिणी)

तरङ्गिणी। नाथ ! विवाह-दिनं त्वया निर्धारितं न वा ? सातिशयम् उद्विग्नाहं तदर्थम्।

ब्रह्मपदः। *आर्ये ! परमा जनन्येव हर्त्री कर्त्री विधात्री, तस्या एवेच्छया सर्वं सम्भवति।*

तरङ्गिणी। ईदृशं व्यामोहकरं वाक्यं न मह्यं रोचते। मम प्रश्नस्य परिस्फुटम् उत्तरं देहि। (द्वारे प्रबलः कराघातः)

कमलकलिका। (वेगेन प्रविश्य) पितः ! किं सघटितम् ? किं सघटितम् ?

(ततः प्रविशति राजप्रहरी)

प्रहरी। (ब्रह्मपदमुद्दिश्य) अहं त्वां वन्दीकर्तुमागतः।

ब्रह्मपदः। "वन्दीकर्तुम्।" तत् कथम् ?

प्रहरी। (सदर्पम्) त्वया राज्ञे अवश्य-देयः करो न दत्त इति।

ब्रह्मपदः। (आश्चर्यान्वितः) आश्चर्यम्। अहं प्रति[illegible] [illegible]मित-रूपेण करं दत्तवान् सर्वदा।

प्रहरी। (पूर्ववत् सदर्पम्) ततो दर्शय मे तत्र प्रमाणपत्रम्।

वृद्धपदः। मम प्रमाणपत्रं कीटमुक्तं विनष्टञ्च बहुपूर्वमेव। ततोऽहं प्रमाण-पत्रस्य प्रतिलिपि-लाभार्थं राजप्रतिनिधिसकाशे पत्रमेकं प्रेषितवान्। तस्य सकाशाद् भवान् सर्वं वृत्तान्तं ज्ञास्यति सुष्ठुरूपेण।

प्रहरी। (विहस्य) स वदति मिथ्या सर्वमिदम्, सम्पूर्णतो मिथ्या। करो न कदापि त्वया दत्तः।

वृद्धपदः। अत्याश्चर्यम् इदं सर्वम्। स जानाति स्पष्टतो यदिदं न मिथ्या, परन्तु अक्षरशः सत्यम्। (स्वगतम्) कालसर्प एव विजयी परिलक्ष्यते।

मां भेकशाव भृशमेव दष्टुं
फणां समुन्नाम्यति कालसर्पः।
तस्य प्रकोपोपशमे समर्थं
प्रेक्षे न कञ्चिद् विषवैद्यमद्य॥७६॥

किन्तु विश्वजनन्या विश्व-ब्रह्माण्डे कथं तत् सम्भवति? भवतु, वृथा वाग्व्ययो न करणीयः। दुर्वृत्त-जनानां समीपे करुणा-भिक्षापि निरर्थिका।

(प्रकाशम्) भद्र! किमत्र करणीयम्?

प्रहरी। (सदर्पम्) अविलम्बं तव देयोऽर्थः परिशोध्यः। अन्यथा कारावरणमेव आस्ते लिखितं तव ललाटे।

तरङ्गिणी। हा हतास्मि मन्दभाग्या। (रोदिति)

कमलकलिका। अहो! किं करोमि, किं करोमि? एकोऽप्यलङ्कारो मम नास्ति, येनाहं परम स्नेहमयं पितरं अकारणाद् अवमाननाद् रक्षितुं शक्नोमि।

अहो गौमाहीन कर्मेतत्! न मम किञ्चिदपि बहुमूल्य वस्तु वा अस्ति यद् विक्रीयाहं पितरं मुक्तीकर्तुं पारयामि।

(किञ्चित् स्मरन्तीव सोल्लासम्) हन्त! लब्धमिव मया पारं विपत्-पारावारस्य! मम कौमारकाले पित्रा मे काचन पेटिका प्रदत्ता—"उपस्थिताय

यज्जीवनानन्तरमेति मृत्यु-
दिनात् परं रात्रिरुपैति घोरा।
सुखेन साकं समुपैति दुःखं
पापञ्च पुण्येन समं समेति ॥७३॥

शुभाय लोकस्य चराचरस्य
प्रतीहि तस्यापि च सार्थकत्वम्।
तथाहि विश्राम-फला त्रियामा
ददाति लोके नवशक्तियोगम् ॥७४॥

स्वर्गापवर्गौ मरणं करोति
दुःखं तदज्ञानजयाय वाञ्छाम्।
प्रयान्ति पापान्यनुतापवह्नेः
सन्धुक्षणस्यादिम-कारणत्वम् ॥७५॥ [विशेषकम्]

(ततः प्रविशति विरस-वदना तरङ्गिणी)

तरङ्गिणी। नाथ! विवाह-दिनं त्वया निर्धारितं न वा? सातिशयम् उद्विग्नाहं तदर्थम्।

ब्रह्मपदः। आर्ये! परमा जनन्येव हर्त्री कर्त्री विधात्री, तस्या एवेच्छया सर्वं सम्भवति।

तरङ्गिणी। ईदृशं व्यामोहकरं वाक्यं न मह्यं रोचते। मम प्रश्नस्य परिस्फुटम् उत्तरं देहि। (द्वारे प्रबलः कराघातः)

कमलकलिका। (वेगेन प्रविश्य) पितः! किं संघटितम्? किं सघटितम्?

(ततः प्रविशति राजप्रहरी)

प्रहरी। (ब्रह्मपदमुद्दिश्य) अहं त्वा वन्दीकर्तुमागतः।

ब्रह्मपदः। "वन्दीकर्तुम्।" तत् कथम्?

प्रहरी। (सदर्पम्) त्वया राज्ञे अवश्य-देयः करो न दत्त इति।

ब्रह्मपदः। (आश्चर्यान्वितः) आश्चर्यम्। अहं प्रतिवर्षमेव नियमित-रूपेण करं दत्तवान् सर्वदा।

प्रहरी। (पूर्ववत् सदर्पम्) ततो दर्शय मे तव प्रमाणपत्रम्।

ब्रह्मपदः। मम प्रमाणपत्रं कीटभुक्तं विनष्टञ्च बहुपूर्वमेव। ततोऽहं प्रमाण-पत्रस्य प्रतिलिपि-लाभार्थं राजप्रतिनिधिसकाशे पत्रमेकं प्रेषितवान्। तस्य सकाशाद् भवान् सर्वं वृत्तान्तं ज्ञास्यति सुष्ठुरूपेण।

प्रहरी। (विहस्य) स वदति मिथ्या सर्वमिदम्, सम्पूर्णतो मिथ्या। करो न कदापि त्वया दत्तः।

ब्रह्मपदः। अत्याश्चर्यम् इदं सर्वम्। स जानाति स्पष्टतो यदिदं न मिथ्या, परन्तु अक्षरशः सत्यम्। (स्वगतम्) कालसर्प एव विजयी परिलक्ष्यते।

मां मेषशाव भृशमेष दष्टुं
फणां समुन्नाम्यति कालसर्पः।
तस्य प्रकोपोपशमे समर्थं
प्रेक्षे न कश्चिद् विषवैद्यमद्य ॥७६॥

किन्तु विश्वजनन्या विश्व-ब्रह्माण्डे कथं तत् सम्भवति? भवतु, वृथा वाक्व्ययो न करणीयः। दुर्वृत्त-जनानां समीपे करुणा-भिक्षापि निरर्थिका।

(प्रकाशम्) भद्र! किमत्र करणीयम्?

प्रहरी। (सदर्पम्) अविलम्बं तव देयोऽर्थः परिशोध्यः। अन्यथा कारावरणमेव शास्ते लिखितं तव ललाटे।

तरङ्गिणी। हा हतास्मि मन्दभाग्या। (रोदिति)

कमलकलिका। अहो! किं करोमि, किं करोमि? एकोऽप्यलङ्कारो मम नास्ति, येनाहं परमस्नेहमयं पितरं अकारणाद् अवमाननाद् रक्षितुं शक्नोमि।

अहो सीमाहीनं कष्टमेतत्! न मम किञ्चिदपि बहुमूल्यं वस्तु वा अस्ति यद् विनीयाहं पितरं सुखीकर्तुं पारयामि।

(किञ्चित् स्मरन्तीव सोल्लासम्) हन्त! लब्धमिव मया पारं विपत्-परावारस्य! मम कौमारकाले पित्रा मे काचन पेटिका प्रदत्ता—"उपस्थितायां

निधन-विपदेव त्वयैषा उन्मोचनीया, नान्यदा" इत्युक्तम्। मन्ये तत्र किञ्चन काञ्चन-रजतादिकं सञ्चितं वर्तते। स्वतोऽधिका विपत् वा का स्यान्मम जीवने? तदिदानीं गृहं गत्वा तामुन्मोच्य पश्यामि (सचिन्ता प्रस्थिता)।

वृक्षपदः। सम्प्रति रिक्तहस्तोऽहम्। भद्र। ततः किं करणीयं मया?

प्रहरी। (सोपहासम्) अहो! तरुण शिशुविशेषस्त्वम्! न किञ्चिदपि जानासि? तदेहि मया सह राजद्वारम्।

वृक्षपदः। यद् भवान् आज्ञापयति।

(वेगेन प्रविशति कमलकलिका उन्द्धसन्ती)

कमलकलिका। पितः पितः! आगच्छतु भवान्, कृपया अन्तरालम् आगच्छतु।

वृक्षपदः। प्रहरिमहोदय! कृपया क्षणं तिष्ठतु भवान् गृहद्वारदेशे।

प्रहरी। विलम्बं मा कुरु (बहिर्गतः)।

कमलकलिका। (उत्तेजिता उत्फुल्ला च) परम-श्रद्धेय पितृदेव! अन्विष्यन्त्या मया चिर-परित्यक्ताया जीर्णपेटिकायास्तलदेशात् अकस्मादाविष्कृता इयं रत्नखचिता मालिका। मन्ये, ईदृश-बहुमूल्योपहारं परम-स्नेहमयः पितृदेव एव मह्यं शैशवे दत्तवान्। ततो गृहाण पितृदेव! गृहाण इमां बहुमूल्यां रत्नमालाम्—सर्वविघ्न-विनाशिनी भविष्यति सा सुनिश्चितमेव।

(दम्पती परस्परमवलोकयतः)

वृक्षपदः। प्राणप्रिये! रत्नमाला तवैव, नास्माकं बिन्दुमात्रोऽपि अधिकारोऽस्ति तत्र।

कमलकलिका। (आश्चर्यान्विता) किन्तु त्वयैव दत्तेयं रत्नमाला। अन्यथा कथं सा मया प्राप्ता?

तरङ्गिणी। (साश्रुनेत्रा) स्नेहघने प्राणपुत्तलिके! कल्याणं ते भूयात्। तव पितृदेवाय इमां रत्न-खचितां मालिकाम् अर्घ्यं देहि सुभगे!

कमलकलिका। (पुनरपि विस्मयान्विता) नाहं बुध्ये एतत् सर्वम्। रत्नमाला पितृदेवस्यैव स्नेह-सुषमा-स्निग्ध उपहारः। कुतस्तत्र दानस्य प्रश्नः!

भवतु, वृथा कालक्षेपो न करणीय । पित ! यथाकर्तव्य करोतु भवान्
सानन्दम्, अह यामि (प्रस्थिता)।

ब्रह्मपद.। अहो ! किं करिष्यामि । किंकर्तव्य-विमूढ उन्मत्तवचाह
जात ।

तरङ्गिणी। एतदन्य को वा पन्था ! पुत्रिकाया कल्याणार्थम् एवेद
करणीयम्। किञ्च, पुत्रिकाया अपि पितु प्रत्युपकारार्थम् ईदृश दान
नाधिक भवता मन्तव्यम्। यत,

प्रस्फुटय पूर्ण किरणेन पद्मिनी
वर्णै. सुगन्धैर्मधुभि सुधोपमै.।
सन्तर्प्य सर्वा विदिशो दिशस्तथा
करोति सूर्यस्य ऋणस्य निष्क्रयम् ॥७७॥
उपलभ्य पयांसि वारिदा-
द्दटवी जीवति या निरन्तरम्।
तदृण परिनिष्क्रिणाति सा
विकिरन्ती घन नील-कान्तिताम् ॥७८॥
परिपीय तुषारमद्रित
परिपीना तटिनी प्रयाति या ।
प्रविधाय सशस्यमूर्वर
कुरुते सा तदृणस्य निष्क्रयम् ॥७९॥
तथा पितु पूर्ण इवोज्ज्वलस्य
पयोधरस्येव सदा प्रदातु ।
गिरेरिव स्नेह-परायणस्य
ऋण विशोध्य सुतयापि शश्वत् ॥८०॥

ब्रह्मपद । सत्यम्। (उच्चै) प्रहरिमहोदय । अनागच्छतु भवान्
गङ्गपम्।

(ततः प्रविशति निद्रालुः प्रहरी विजृम्भणशीलः)

प्रहरी । कथम् ईदृशमुग्धकथनम् ? मम नवीना निद्रा अकस्माद्भग्ना । अहो ! मधुरातिमधुरः स्वप्नोऽपि अकस्माद् विलीनो जातः । कः स स्वप्नः ? नन्दनकानने पारिजात-वृक्षतले सुखासीनोऽहम् अप्सरोवृन्दैर्वन्दितः । अहो ! रोमाञ्चकरोऽयं स्वप्नः ।

(ब्रह्मपदमुद्दिश्य) भवतु, किं वाञ्छसि त्वम् ! बहुविलम्बो जातोऽकारणम् ।

ब्रह्मपदः । अहं भवता सह राजद्वारं गमिष्याम्यधुना ।

प्रहरी । तथा कुरु, तथा कुरु त्वम् । गृहगत-प्राणोऽहं जातः साम्प्रतम् ।

(ब्रह्मपदेन सह निष्क्रान्तः)

॥ इति सप्तम-दृश्यम् ॥

पल्लीकमलम्

अष्टम-दृश्यम्

[कमलकलिकाया जीवन-रहस्योद्घाटनम्]

स्थानं—राजसभा ।

समयः—अपराह्णः ।

(ततः प्रविशन्ति सपुत्रः सपारिषदो राजा प्रभञ्जनः प्रहरी ब्रह्मपदश्च)

मार्तण्डः । *अयमागतः स गगनस्पर्शि-स्पर्धाशीलो जनः । तदहमिमं निर्दयं विनाशयिष्यामि ।*

(उच्चैः) अरे रे मिथ्यावादिन् ! त्वया देयः करो न दत्तः । तथापि त्वं कथम् अवदः यन्मया दत्त इति ?

ब्रह्मपदः । राजन् ! अहं भवतः प्रजा, भवानपि मद्रक्षको नृपतिः । तथापि मां मिथ्यावादी इति भणितुं नास्ति भवदधिकारः ।

मार्तण्डः । "अधिकारः" ! रे रे दीन-दरिद्र ! रे रे हीनचरित्र ! रे रे हीनजन्मन् जन ! महामहिममयो राजाधिराजो नाहं तव उपदेश-भाजनम् । किं विस्मृतवान् यत् सामन्तोऽहम्, मम इच्छात् कस्यापि निस्तारो नास्ति ।

पारिषदः । (सदर्पम्) कस्यापि न । दरिद्रजनाना स्पर्धा अवश्यमेव चूर्णनयोग्या ।

प्रभञ्जनः । (पुनमुद्दिश्य) वत्स ! यथेष्टमुक्तं त्वया । विरम साम्प्रतम् । (पारिषदमुद्दिश्य) त्वमपि विरम । वृथा वाक्यव्ययो न करणीयः ।

(ब्रह्मपदमुद्दिश्य) भद्र ! किमत्र ते वक्तव्यम् ?

ब्रह्मपदः । मया पूर्वमेव बहुश उक्तम्, भूयोऽप्युच्यते—करो मया दत्त एव । तथापि यदि भवान् तत्र विश्वसिति, तत्र ममायं प्रस्तावः—

अहम् अधमाधमो दीनातिदीनो जनः, नास्ति ममान्यो द्रव्यसम्भारः । केवलं ममादारिण्याः कन्यकाया अस्त्येका रत्नखचिता मालिका, न च ता विक्रेतुमिच्छामि । ततो भवानेव इमां मालिका बन्धक-रूपेण गृहीत्वा कृपया मा रक्षतु ।

प्रभञ्जनः । कुत्र सा मालिका ?

ब्रह्मपदः । इयम् (ददाति)

प्रभञ्जनः । (निपुणं विलोक्य चकित उच्चैः) कथं कथं त्वम् इमां मालिकां प्राप्तवान् ? कथय, कथय अविलम्बम् । अहो विदीर्णं मम हृदयम्, बुद्धिभ्रंशो मम जातः, जीवनं मम विगतप्रायम् ! ततो देहि, देहि मे उत्तरम्, मा निमेषमात्रमपि विलम्बं कुरु । किं करोमि, किं करोमि, न जाने किं करोम्यहम् ।

मार्तण्डः । (सोद्वेगम्) पितः ! पितः ! किं संघटितम् ? प्रकम्पितं भवतः सर्वशरीरम्, पाण्डुरं मुखम्, विस्फारिते नयने, स्फुरितौ चौष्ठौ । भवतः का सेवा मया करणीया ? उद्विग्नोऽहम् ।

किमियं रत्नमालिका अनेन दुष्टजनेनापहृता ? तत एनं कारागारे प्रेषयिष्याम्यचिरात् । मा चिन्तातुरो भवतु भवान्, केवलमाज्ञापयतु माम् ।

प्रभञ्जनः । नहि नहि, न तत्र किञ्चिन्मात्र करणीयमस्त्यत्र । वत्स ! ममास्त्येका गोपनीयालोचना अनेन सह । अत एव बहिर्गच्छ पारिषदैः सह ।

मार्तण्डः । यथा देव आज्ञापयति (सर्वे विस्मिता निष्क्रान्ताः) ।

प्रभञ्जनः । (व्याकुलः) देहि, देहि मे प्रश्नस्योत्तरम् । किं न पश्यसि यन्मम प्राणसंशयो जातः ।

वृक्षपदः। महामहिमान्वित महोदय ! पश्यामि सर्वम् परमाश्चर्यान्वितश्च जातः, न च जाने भवतः प्रश्नम्। किन्तु पूर्वमेव वदामि, स यदि रत्नमाला-विषयी स्यात् तदा क्षमतां माम्। नाहमेतद्विषये किञ्चिदपि वक्तुं पारयामि।

प्रभञ्जनः। कथं कथम् ?

हे पाषाण-मनस्क ! पश्यसि दृशा किं मे न दीनां दशां
तूर्णं तर्पय रत्नहार-हरणोदन्तैरशान्तं मनः।
ज्वालाभिः स्मृति-वृश्चिकस्य दशतो दन्दह्यमानो ह्यहं
दृष्ट्वा हारमिमं पुनर्द्विगुणया दह्ये विष-ज्वालया ॥८१॥

अन्यथा मम मरणमेव वरम्। (रोरुद्यमानस्तिष्ठति)

वृक्षपदः। न जाने अहं भवत एतादृश भाव-वैक्लव्यस्य कारणम्। तथापि भवतः शोचनीयावस्था मां भृशं व्यथयति। किन्तु देव ! निरुपायोऽहम्। देव-विग्रह-स्पर्शन-कृत-प्रतिश्रुति-बद्धोऽहम्। अत एव किं करोमि ?

प्रभञ्जनः। भद्र ! तव प्रतिश्रुति-भङ्ग-जनित-पापस्य पूर्णभारम् अहमेव ग्रहीष्यामि—न त्वं पापस्पृष्टो भविष्यसि तदर्थम्।

वृक्षपदः। नहि नहि, न तेन किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति। राजा पितृतुल्यः, पितृ-ऋणम् अपरिशोध्यमेव। ततोऽहं कथयामि भवन्तं सर्वं वृत्तान्तं सानन्दम्। शृणोतु भवान्—

(पट-परिवर्तनम्)

(पष्ठ-दृश्याभ्यन्तरे प्रथमं पूर्व-दृश्यम्)

स्थानम्—"स्वच्छसलिला"ख्य-नदीतीरम्।

समयः—प्रभातम्।

(ततः प्रविशति सपत्नीको वृक्षपदः)

वृक्षपदः। प्रिये ! तवेच्छानुसारेण आवाम् अत्रागतौ। सम्मुखे प्रवहति अतिपवित्रा "स्वच्छसलिले"ति-योग्यतम-नामधारिणी मातृस्वरूपिणी तटिनी।

सर्वे कथयन्ति—सा असीम-कृपाशीला सातिशय-जागरिता च। तीरे च सुन्दर-मन्दिरे विराजिता महाजननी श्रीश्रीजगद्धात्री देवी! ततो निवेदय ता तव मनोवासनाम्।

तरङ्गिणी। इतः पूर्वमेव निवेदितवती अहं तस्याः श्रीचरणारविन्दे मम तामेव चिरन्तनीं हृदयोत्था वासनाम्—वंशरक्षक सन्तानमेकम् अहं याचे निरन्तरम्—इति। नान्यत् किञ्चित्।

वृक्षपदः। भद्रे! अवश्यमेव तव साधना सार्थिका भविष्यति। धैर्यं धारय।

तरङ्गिणी। अद्य विशेष शुभदिनम्। यतोऽद्य बहु शुभग्रह-समावेश-धन्या पूर्णिमारजनी। अत एव, मनो मे कथयति, अद्यैवास्माकं मनोवासना पूर्णा भविष्यति।

वृक्षपदः। तथा भवतु भगवत्प्रसादात्।

तरङ्गिणी। देव देव! पश्य, पश्य—अदूरे नदीतीरे पतितं मनुष्यशरीरम्।

वृक्षपदः। सत्यम्। तदेहि तत्रैव गच्छावः। (उभौ धावतः)

तरङ्गिणी। अहो! कस्याः कुन्दकुसुम-कलिकासमा सद्योजाता कन्यकेयं! कथं वा अत्रागता?

वृक्षपदः। मन्ये, विगत-रजन्याः प्रबल-झञ्झावातोऽत्र कारणम्। तेन झञ्झावर्तेन निमज्जिता असंख्या नौकाः। भवतु, अस्या जीवन-रक्षणमेव प्रथमं कर्तव्यम्।

तरङ्गिणी। ततो निकटस्थे चिकित्सागारे सा नेतव्या अचिरेण।

वृक्षपदः। (भावाविष्टः) नहि नहि, न तन्मह्यं रोचते। प्राणप्रिये! अपि न पश्यसि त्वं श्रीभगवन्निर्देशमत्र? परम-कृपामयी श्रीश्रीजननी दुर्गैव सानुग्रहम् आवाभ्यां दत्तवती कन्यकामेकां श्रीश्रीनदीमातृमाध्यमेन परिपूरयितुम् आवयोर्मनोवासनाम्। अयमेव मम स्थिरो विश्वासः।

तरङ्गिणी। किम्? किं कथयसि त्वम्? अज्ञात-कुल-शीलामेनां कथमावयोः कन्यारूपेण ग्रहीष्याव? नहि, नहि, न तत् सम्भवपरमस्ति। देव! विरम, विरम।

वृक्षपदः। देवि ! निश्चितमेवेयं कन्यका देवोपहारस्वरूपा। निश्चित-मेव सा श्रीश्रीजगद्धात्र्याः कन्यारूपा। निश्चितमेव सा देवबाला। पश्य, पश्य तस्या अतुल-रूपराशिम्।

पश्य, देवि पश्य ! ऊर्ध्वे हसति भगवान् भास्करः प्रसन्न-प्रभया, निम्ने नृत्यति स्वच्छसलिला तटिनी प्रफुल्ल-प्रवाहेन, सर्वत्र प्रवहति पवनः प्रहृष्ट-प्रसरेण, दिशि दिशि निनदन्ति शुभशङ्खा देवमन्दिरेषु पवित्रस्वरेण।

अपूर्वोऽयं योगः। आनन्द-परिप्लुते अस्मिन् परिवेशे जाताऽस्माकं प्रथमा कन्या। मा ईदृशं सुयोगम् अवहेलय नाम। गृहाणैनां देवाशीर्वाद-रूपेण, गृहाण। अहो! इन्दुवदना इन्दीवरनयना इन्दिरा सा स्वयम्। देवि ! मैनां परित्यज।

तरङ्गिणी। किन्तु आर्य ! कन्यासन्तानं नाहं कामये। कामयेऽहं पुन्नाम-नरकत्रातारं पुत्रमेव। सर्वं एव जानन्ति कन्या मातापित्रोर्भार-स्वरूपैव। अन्यतश्च, पुत्र एव पित्रोः प्रतिनिधिः। तयोरवर्तमानतायां स एव तयोर्धारां रक्षति। पश्य—

> दीपाद् यथान्यो ज्वलति प्रदीपः
> प्रसूनतोऽन्यत् स्फुटति प्रसूनम्।
> प्रादुर्भवत्युर्मित ऊर्मिरन्या
> तथा पितृभ्यस्तनया भवन्ति ॥८२॥
> दीप-प्रसूनोर्मि-समान-सारं
> तेषां पितृत्वं हि विनाशशीलम्।
> विना सुतं कः पुनरादधीत
> दीप्तिं सुगन्धं गतिवेगमेषाम् ॥८३॥ (युग्मकम्)

वृक्षपदः। नहि, नहि, नैतत् सत्यम्, बिन्दुमात्रमपि न। कन्या जगन्मातृस्वरूपा गृहलक्ष्मीः, गृहद्युतिः, गृहशान्तिः। सुनिश्चितमेव सा सर्वसौन्दर्य-माधुर्यैश्वर्याणाम् एक-विग्रहः। सा हि परिवारस्य अशेष-कल्याण-साधिनी। ततो विलम्बं मा कुरु। भगवन्तं भास्करं भगवतीं तटिनीञ्च

साक्षिणौ कृत्वा इमां कन्यारूपेण गृहाण सानन्दम्। अनेन पवित्रतमेन नदी-जलेन अस्या अभिषेकं सम्पादयामि। भवतु सा मम परिवार-राज्यस्य सम्राज्ञी।

तरङ्गिणी। (*अनिच्छुका*) यत् त्वमिच्छसि।

ब्रह्मपदः। आवां देवमन्दिरं गत्वा देवविग्रह-पदं स्पृष्ट्वा प्रतिजानीवहे यत् एतद्वृत्तान्तं घुणाक्षरेणापि कदापि कमपि न वदिष्यावः। लोक-समाजे सा आवयोः कन्यारूपेण परिचिता भविष्यतीति परम्।

तरङ्गिणी। बाढम्। देव पश्य! अस्या गलदेशे कथमपि आवद्धा वर्तते एका बहुमूल्या रत्नखचिता माला। मन्ये, सा उच्चवंशसम्भूता।

ब्रह्मपदः। अलं कल्पनया। सा जननी-जगद्धात्रीवरसम्भूता इत्येव तस्या एकमात्र-परिचयः।

देवि! आवां परिचितं ग्रामं त्यक्त्वा नव पल्ली-निवासिनौ भविष्यावः नव-जीवनञ्च तत्र प्रारप्स्यावहे। परम-जननीदत्ता इयं कन्यकैवावयोः सौभाग्य सूचिका भविष्यति सुनिश्चितम्।

तरङ्गिणी। यत् त्वं वाञ्छसि देव।

ब्रह्मपदः। श्रीभगवन्तं वन्दे, कृपालुः खलु सः। मम शून्यं गृहं पूर्णं सञ्जातं तस्यैवाहैतुक-कृपया। श्रीभगवन्तं प्रणमामि, सहस्र-कोटिशः प्रणमामि।

(समाप्तं दृश्याभ्यन्तरे प्रथम-पूर्वतन-दृश्यम्)

—०—

[पटपरिवर्तनम्]

(वर्तमान-दृश्यम्)

ब्रह्मपदः। अयमेव मम रोमाञ्चकरः कन्यालाभ-वृत्तान्तः।

सप्तदशी मम प्राणप्रतिमा कन्या अधुना पूर्ण रूप-लावण्यमयी सर्वगुण-विमण्डिता, गभान्धकार-मय-गृहस्य एकैव दीपशिखा, मम रिक्त-तिक्त-संसारस्य एकैव रत्नमञ्जूषा, मम शुष्क-रूक्ष-जीवनस्य एकैवामृतधारा।

देव । सप्तदशवर्षात् प्राक् देव-विग्रह पादस्पर्शन-कृता प्रतिज्ञा भवदादेशेन अद्य मया प्रथममेव भग्ना ।

किन्तु, कथ भवान् अप्रकृतिस्थ इव परिलक्ष्यते ? किं भवान् अकस्मात् असुस्थो जात ? किं करिष्याम्यहम् ? भवत परिजनान् आह्वयामि सत्वरम् ।

प्रभञ्जनः । (साश्रुनेत्र) नहि, नहि, न तेन प्रयोजनमस्ति ।

शृणोतु भवान्, शृणोतु ममाश्चर्य वृत्तान्तम् । सा तव प्राणप्रिया कमल कलिका ममैव प्राणसमा दुहिता ।

ब्रह्मपद । (विद्युत्स्पृष्टवच्चकित) भवत प्राणसमा दुहिता ? असम्भवमेतत् ।

प्रभञ्जन । निवेदयामि भवन्त सर्व वृत्तान्तम् । शृणोतु भवान्, शृणोतु कृपया ।

[पटपरिवर्तनम्]

(दृश्याभ्यन्तरे द्वितीय-पूर्वतन दृश्यम्)

स्थानम्—राजप्रासादोद्यान-सलग्न-"स्वच्छसलिला"रूय-नदीतीरम् ।

समय —मध्यरात्र ।

(तत प्रविशति रोषकम्पित-कलेवरा राज्ञी कनकचम्पा देवी)

कनकचम्पा । अहो ! मा तिरस्करोति प्रहरति च स निष्ठुरहृदय कुटिल-जन ? स्वय दुश्चरित्र स मा सन्देग्धि ? अहो ! गगनस्पर्शिनी तस्य स्पर्धा । अहमपि राजकन्या, अहमपि मानशीला, अहमप्युच्च-वंशसम्भूता । ततो नाहमिमाम् अवमाननां मुहूर्तमपि सहिष्ये । किन्तु जीवितावस्थायां तस्य कवलान्मम निस्तारो नास्ति, अत एव मरणमेव वरम् । परम-जननीलोके मम नित्यानन्दघन वसतिरेव वरा । अह नेष्यामि मम सद्योजाता कन्यकामपि मया सह । प्रसून-पवित्रा ता नाहमस्मिन् पापप्रासादे त्यक्ष्यामि । निपात यातु स वज्रहृदयो वञ्चक । (परिचारिकामुद्दिश्य)

शारदज्योत्स्ने शारदज्योत्स्ने ! त्वरितमत्रागच्छ ।

शारदज्योत्स्ना । (प्रविश्य) मात । किं सघटितम् ? क्व भवती

अस्मिन् दुर्योगमय-निशीथे राजप्रासादोद्यान-सलग्न-"स्वच्छसलिला"तीरे दण्डायमानास्मि ? पश्यतु भवती, घोर-मसीकृष्ण समग्र गगनम्, चकास्ति कराल-विद्युन्माला सघनम्, धावति भीम प्रभञ्जन सशब्दम्, नृत्यति उद्दामा तटिनी सवेगम्। भय-चकिता प्रकृति अपक्षत इव महाप्रलय निःशब्दम्। अत एव मात ! माऽत्र तिष्ठतु भवती। त्वरित गृहाभ्यन्तरमागच्छतु। तत्र मया सर्वा व्यवस्था सुष्ठु कृता। प्रज्वलिता दीपमाला, सुविस्तृता सुख-शय्या, प्रस्तुताश्चामर बालिका, प्रारब्धा मध्यरात्रवन्दना। मात ! गृहाभ्यन्तरमागत्य निद्रासुख लभतां भवती।

कनकचम्पा। नहि, नहि। नाह निद्रां भजामि साम्प्रतम्। अहमधुना गमिष्यामि नौकाविहारार्थम्। तत सज्जीकुरु मम प्राणप्रियां तरणीं चन्दन-लतिकां सत्वरम्। स्वयमेव चालयिष्यामि ताम्।

शारदज्योत्स्ना। (सोद्वेगम्) मातर्मात ! नाय समयो नौका विहारस्य। सातिशय-विपत्सङ्कुलेय नदी उन्मत्तावत् प्रवाहिता उत्ताल-तरङ्ग-भङ्गै प्रचण्डवेगेन। भवत्या परमादरिणी तरणी चन्दनलतिका निमेषेण निमग्ना भविष्यति सुनिश्चितमेव। ततो विरमतु भवती, विरमतु कृपया।

कनकचम्पा। वत्से ! अतुल खलु तव स्नेह। न विस्मरिष्यामि तव मधुराचरण कदापि। किन्तु, ममतामयि ! दृढसङ्कल्पाहम्। तत सत्वरमानय मम चन्दनलतिकां राजकुमारीं कमलकलिकाञ्च।

शारदज्योत्स्ना। (सोद्वेगम्) मातर्मात ! राजकुमारीमपि नेष्यति भवती ? कथ मात ! कथम् ? अमङ्गलजनक सर्वमेतत्।

कनकचम्पा। प्रेतपुरीमध्ये मङ्गलदायक किञ्चिदपि न स्यात् पारयन्ति। वत्से ! गच्छ गच्छ, मा विलम्ब कुरु। (शारद-ज्योत्स्ना प्रस्थिता)

कनकचम्पा। विश्वविमोहिनी विश्वजननी मे सहाया केवलम्।

(तत प्रविशति शारदज्योत्स्ना राजकन्या-कमलकलिकया सह)

कनकचम्पा। इय मे प्राणप्रिया दुहिता बहुमूल्य-रत्नखचित-मालिका-शोभिता कुन्दधवला श्रीश्रीजगद्धात्रीरूपा अमला अचला अबला।

प्राणप्रिय-कन्यके ! जगन्माता त्वां रक्षिष्यति सर्वदा ।

शारदज्योत्स्ने ! स्नेहपुत्तलिके ! मा रुदिहि । वत्से ! धैर्यमवलम्बस्व । सर्वमेव सघटते विश्वजनन्या निर्देशेनैव । का वा वयं तन्निवारयितुम् ?

वत्से ! विदायं याचे । नाहं प्रत्यावर्त्तिष्ये । यदि अस्मिन्नेव जगति मम नवजीवनलाभः सम्भवति, भवतु तत्, भवतु तत् । यदि न सम्भवति, भवतु तदपि, भवतु तदपि । महाजनन्या विधानमेव सर्वदा पालनीयम् ।

प्रणमामि मनोमोहिनीं निखिल-शोकहारिणीं मोहन-मोक्षदायिनीं मम जननीम् ।

(दृश्याभ्यन्तरे द्वितीय-पूर्वदृश्यं समाप्तम्)

[पटपरिवर्तनम्]

(वर्तमान-दृश्यम्)

प्रभञ्जनः । श्रुतो भवता असीम-शोकजनकः सर्वो वृत्तान्तः ? अतः परं किं भवतो विन्दुमात्रोऽप्यस्ति सन्देहोऽत्र ?

ब्रह्मपदः । नहि नहि, न कोऽपि, न कोऽपि ।

सैव "स्वच्छसलिला" नदी, सैव प्रबला झञ्झा, सैव बहुमूल्य-रत्नखचिता मालिका, सैव श्रीश्रीजगद्धात्रीरूपा अतुल-सौन्दर्यमयी बाला ! परम-जनन्या अत्याश्चर्यैव व्यवस्था यदजानन् एवाहं तस्यै "कमलकलिके"ति सममेव नाम दत्तवान् ।

ततः, परम-सौभाग्यशालिमहोदय ! गृह्णातु
शून्यं कृत्वा ममाधन्यं भवनम् । (स्वगतम्)

> अहो विधातुः किमिदं ।
> सुखं यदेकस्य ...
> रिक्तेषु मेघेषु पयांसि वृष्ट्वा
> समृद्धिमायाति तरङ्गिणी
> प्रभिद्य सद्यः खलु
> यान्ति प्रकाशं ...

पिष्ट्वा धरित्रीं शिर उन्नमय्य
हिरण्मयं हर्म्यमुपैति जन्म ॥८५॥ (युग्मकम्)

प्रभञ्जनः। नहि नहि, भद्र! कन्या भवत एव, न मम। भवानेव तस्या प्राणरक्षक। प्राणरक्षक एव वस्तुत पिता। ततो भवानेव कमल-कलिकाया पिता, सर्वदा सर्वथा।

अन्यदपि शृणु भद्र! मम हृद्गत किञ्चन गुह्यम्—

गेहं मे परिणीतया वनितया त्यक्तं तया यद्यपि
तस्यामस्ति तथापि कश्चन मम स्नेहो विवाहोद्भव।
मत्सम्पर्कवर्ती न साऽसहत यत् त्वां नन्दिनीं प्रस्थितौ
आनेष्यामि न ता पुनर्गृहमहं व्याहृत्य तद्वासनाम् ॥८६॥

किञ्च, मम द्वितीय-विवाहजाता चण्ड-मार्तण्ड-प्रमुखा बहव सन्ताना सन्ति। ततो भवत एकैव कन्यका भवद्गृह चिरकाल समुज्ज्वलयतु सगौरवम्। मा उद्विग्नो भवतु भवान्।

अहो! अजानन् महापापोद्यतो मार्तण्ड ईश्वरेण परमकृपया रक्षित। अशेष-करुणाकोमल श्रीभगवन्त वन्दे।

ब्रह्मपद। भ्रातृवर! असीम खलु भवत, स्नेह। ईश्वराशीर्भवत सुधन्य-मस्तके वर्षतु निरन्तर सहस्रधारै।

दीनजनशरण हीनमनोभरण क्षीणप्राणतरण विश्ववन्दित-चरण नित्य-खण्डित-मरण श्रीभगवन्त वन्दे।

॥ इति अष्टम-दृश्यम् ॥

—०—

प्राणप्रिय-कन्यके ! जगन्माता त्वां रक्षिष्यति सर्वदा ।

शारदज्योत्स्ने ! स्नेहपुत्तलिके ! मा रुदिहि । वत्से ! धैर्यमवलम्बस्व । सर्वमेव सघटते विश्वजनन्या निर्देशेनैव । का वा वयं तन्निवारयितुम् ?

वत्से ! विदाय याचे । नाहं प्रत्यावर्तिष्ये । यदि अस्मिन्नेव जगति मम नवजीवनलाभः सम्भवति, भवतु तत्, भवतु तत् । यदि न सम्भवति, भवतु तदपि, भवतु तदपि । महाजनन्या विधानमेव सर्वदा पालनीयम् ।

प्रणमामि मनोमोहिनीं निखिल-शोकहारिणीं मोहन-मोक्षदायिनीं मम जननीम् ।

(दृश्याभ्यन्तरे द्वितीय-पूर्वदृश्यं समाप्तम्)

[पटपरिवर्तनम्]

(वर्तमान-दृश्यम्)

प्रभञ्जन । श्रुतो भवता असीम-शोकजनकः सर्वो वृत्तान्तः ? अतः परं किं भवतो विन्दुमात्रोऽप्यस्ति सन्देहोऽत्र ?

ब्रह्मपद । नहि नहि, न कोऽपि, न कोऽपि ।

सैव "स्वच्छसलिला" नदी, सैव प्रबला झञ्झा, सैव बहुमूल्य-रत्नखचिता मालिका, सैव श्रीश्रीजगद्धात्रीरूपा अतुल सौन्दर्यमयी बाला ! परम-जनन्या अत्याश्चर्यैव व्यवस्था यदजानन् एवाहं तस्यै "कमलकलिके"ति सममेव नाम दत्तवान् ।

ततः, परम-सौभाग्यशालिमहोदय ! गृहाद् भवान् भवतः कन्या-रत्नं शून्यं कृत्वा ममाधन्यं भवनम् । (स्वगतम्)

अहो विधातुः किमिदं विधानं
सुखं यदेकस्य तदन्यदुःखम् ।
रिक्तेषु मेघेषु पयांसि वृष्ट्वा
समृद्धिमायाति तरङ्गिणी ते. ॥८४॥
प्रभिद्य सद्यः खलु बीजकोषं
यान्ति प्रकाशं कुसुमानि कामम् ।

पिष्ट्वा धरित्रीं शिर उन्नमय्य
हिरण्मयं हर्म्यमुपैति जन्म ॥८५॥ (युग्मकम्)

प्रभञ्जन०। नहि नहि, भद्र! कन्या भवत एव, न मम। भवानेव तस्या प्राणरक्षक। प्राणरक्षक एव वस्तुत पिता। तत भवानेव कमल-कलिकाया पिता, सर्वदा सर्वथा।

अन्यदपि शृणु भद्र! मम हृद्गत किञ्चन गुह्यम्—

गेह मे परिणीतया वनितया त्यक्त तया यद्यपि
तस्यामस्ति तथापि कश्चन मम स्नेहो विवाहोद्भव।
मत्सम्पर्कवर्ती न साऽसहत यत् स्वा नन्दिनीं प्रस्थितौ
आनेष्यामि न ता पुनर्गृहमह व्याहृत्य तद्वासनाम् ॥८६॥

किञ्च, मम द्वितीय-विवाहजाता चण्ड-मार्तण्ड-प्रमुखा बहव सन्ताना सन्ति। ततो भवत एकैव कन्यका भवद्गृह चिरकाल समुज्ज्वलयतु सगौरवम्। मा उद्विग्नो भवतु भवान्।

अहो! अजानन् महापापोद्यतो मार्तण्ड ईश्वरेण परमकृपया रक्षित। अशेष-करुणाकोमल श्रीभगवन्त वन्दे।

ब्रह्मपद। भ्रातृवर! असीम खलु भवत स्नेह। ईश्वराशीर्भवत सुधन्य-मस्तके वर्षतु निरन्तर सहस्रधारै।

दीनजनशरण हीनमनोभरण क्षीणप्राणतरण विश्ववन्दित-चरण नित्य-खण्डित-मरण श्रीभगवन्त वन्दे।

॥ इति अष्टम-दृश्यम् ॥

—०—

पल्लीकमलम्

नवम-दृश्यम् (अन्तिम-दृश्यम्)

[दयित-मिलनम्]

स्थानम्—"मायाविनी" नदीतीरम्।

समयः—सन्ध्या।

(ततः प्रविशति पुष्पदल-शोभिता आनन्दोच्छलिता कमलकलिका)

कमलकलिका। रूपकुमार! रूपकुमार! कुत्रासि? निर्जनमिदं नदीतीरम्! कुत्र गतो मम प्राणदयितः? रूपकुमार! रूपकुमार! आगच्छ आगच्छ त्वरितम्।

अहो! अपूर्वरूपधरा इयं शारदसन्ध्या! गगने चलति आनन्दोच्छलिता दोललीला। भगवान् भास्करो दिग्वधूभिः सह लीलारतः सानन्दम्। तस्यैव रक्त-रश्मयः पुनरपि रञ्जयन्ति दिग्वधूना लज्जारक्त-कपोलतलं सादरम्।

किन्तु तासां विरह-वेलापि समुपगता। वृन्दावनस्थो लीलाचञ्चलः सखा कृष्णः मथुरानगरस्थ-धीरगम्भीर-कृष्णराज-रूपं धारयिष्यत्यचिरेण सर्व-प्राणसखीवृन्दं विस्मृत्य परिपूर्णम्।

मम तु विरहावसान-दिवसोऽयम्। अहो आनन्दः! अहो सौभाग्यम्! रूपकुमार! रूपकुमार! कुत्रासि? न विलम्बं कुरु! आगच्छागच्छ त्वरितम्।

(ततः प्रविशति विषण्णवदनो रूपकुमारो गायन्)

[नौकावाहन-विरहसङ्गीतम्]

मेघ-मुकुलिता विरहाकुलिता वर्षानिशीथिनी।
रोदन-निरता सलिल-स्नाता परमाभिमानिनी ॥८७॥
कुलिश-कम्पिता चपला-चकिता भयार्ता भामिनी।
झञ्झा-मथिता करका-प्रहता कातरा कामिनी ॥८८॥
उत्थित-पतिता तरङ्ग-लुलिता तरणी विनोदिनी।
नाविक-पीता विनाश-भीता विमूढ-विलापिनी ॥८९॥

गतिपथ-रिक्ता वर्षणसिक्ता निरन्तर-तापिनी।
तरणाशक्ता प्रियतम-रक्ता विभुचरणाश्रयिणी ॥९०॥
क्व "प्रियवन्धो" करुणा-सिन्धो ! त्वं हि प्राणतरणी।
क्व "मनोमानुष" नित्य-निष्कलुष ! त्वं हि सुधा-सरणी ॥९१॥

रूपकुमार.। (सुगम्भीर) अभिनन्दाम्यभिवन्दे च महामान्या राजकुमारीम्।

कमलकलिका। (आश्चर्यान्विता) रूपकुमार! कथं त्वमीदृशो विषण्ण सुगम्भीरोऽन्यमनस्क इव च परिलक्ष्यसे? कथं वा ईदृश-गुरु-गम्भीर सम्बोधनेन मम भीतिं जनयसि अकारणम्? किं सघटितम्?

रूपकुमार.। न किञ्चिदपि। अहमचिरेण मधुमालतीं पल्लीं त्यक्त्वा देशान्तरं गमिष्यामि।

कृतार्थोऽहम्, यतो गमनात् प्राग् भवत्या दर्शनं मया प्राप्तम्।

कमलकलिका। किन्तु "मधुमालती" अस्माकं प्राणप्रतिमा पल्ली। अत एव सा न त्याज्या चिराय।

रूपकुमार.। सत्यम्, सा न त्याज्या मुहूर्तमात्रमपि। वस्तुत सा सर्वदा यास्यति मया सह देशदेशान्तरं मम मनोमन्दिरस्य एकच्छत्राधिष्ठात्री-रूपेण।

कमलकलिका। अहो! मधुरतम जीवनं तव! "प्राणवन्धु"गीतिं गायन् गायन् "मनोमानुष" मन्वन्धु गमिष्यसि देश-देशान्तरम्!

ऊर्ध्वे प्रसारिता निर्मल-निर्बाध-निर्मत्सर आकाश—सुशान्त सुस्थिर सुगम्भीर.। निम्ने प्रवाहिता चारु-चञ्चला चटुला तटिनी—परिवर्तनशीला नटीनर्तन-कुशला सरीसर्पण-व्याकुला।

एक शान्तोऽन्या चञ्चला, एकश्चिरस्थिरोऽन्या नित्यपरिवर्तनशीला, एको गम्भीरोऽन्या उच्छलिता।

तथाप्युभौ भूमस्वरूपौ, उभौ नित्यस्वभावौ, उभौ मधुर-मधुरौ समभावेन।

तवन्तव साधना भूम्नः साधना, तवैषणा नित्यस्यैषणा, तवाराधना मधुरस्याराधना।

अत एव ब्रवीमि—असीम-सौभाग्यशाली त्वम्।

रूपकुमारः। (भावाविष्टः) सत्य मलम्! भवत्या मम ज्ञानदृष्टिरुन्मीलिता।

> अन्धोऽहं कथमन्यथाऽरुणकर-प्रद्योतमानेऽमले
> प्रेक्षे व्योम्नि न जातरूप-रुचिरं रूपं हि भूम्नः परम्।
> यन् सत्यं बधिरोऽप्यहं कलकले नद्यास्तरङ्गध्वनौ
> वाणीं नैव यतः शृणोमि सरसां भूम्नो मनोहारिणीम् ॥९२॥
> पृथ्वी स्थावर-जङ्गमात्मक-जगत् सर्वं यथालम्बते
> वायुर्वान् विदधाति जीवनिवहान् प्राणायमानान् सदा।
> पानीयं कुरुते यथा च निखिलाल्लोकानलं शीतलान्
> मामानन्दमयोऽपि सच्चिदनघः सत्यः शिवः सुन्दरः ॥९३॥
> सत्येनापि च सत्तया स्थिरतरं सन्धारयन् वर्तते
> श्रेयोदान-समर्पणेन कुरुते प्राणायितं पूर्णतः।
> सौन्दर्येण सुखेन चातिशिशिरं कुर्वन् सदा मोदते
> तत् किं मामसहाय-सम्बलमहं मन्ये समन्युर्यथा ॥९४॥
> (विशेषकम्)

कमलकलिका। (लीलया) रूपकुमार! कुत्र तव "मयूरमालिका!" तत्र निर्मातव्यो मम प्रसाधन-प्रकोष्ठः—सुर्चिचितः सुरमितः सुसज्जितः।

रूपकुमारः। (आश्चर्याञ्चितः) कथम्!

कमलकलिका। (लीलया) अरे रे मूढ! किं न जानासि किल यत् कापि ललना प्रसाधन-प्रकोष्ठं विना पादमेकं न गच्छति, दयितगृहे भवतु वा नवा।

रूपकुमारः। किन्तु भवती नागमिष्यति मम मयूरमालिकायाम्, सा हि मम तपनी—नाहं तां विक्रेतुमिच्छामि भवत्या अपि निरदे।

कमलकलिका। (छलेन दीर्घं निःश्वस्य) सत्यमेवोक्तम्—प्रेमिकः पृथिव्यां मूढतमो जनः। अये! न बुध्यसे इदानीमपि यत् तव मयूखमालिकायां त्वया सह गमिष्यामि देश-देशान्तरं तव नित्य-सङ्गिनीरूपेण अन्वेष्टुं प्राणबन्धुं प्राप्तुं मनोमानुषम्?

किं विस्मृता त्वया पूर्णिमारजन्याः सा घटना? न सा माया, न सा मिथ्या, न सा स्वप्नच्छाया—सा चिर-सत्यस्वरूपा मम जीवनस्य महत्तमा प्रदीप्ततमा प्रसन्नतमा च घटना। नापि तदालापः प्रलापमात्रम् परन्तु प्रज्ञा-समुज्ज्वलः प्रतिज्ञारूपः।

अत एव "प्राणबन्धो" मम, "मनोमानुष" मम! मा विलम्बं कुरु। आनय तव तरणीम्, भासमानौ भवाव आवाम् अकूल-संसार-सागरे सानन्दम्—परस्पराभिमुखौ परस्पर-निर्भरौ परस्पर-परिपूर्णौ।

रूपकुमारः। किन्तु राज्य-परिवार-समाज-धन-जन-मानान् परित्यज्य आगमिष्यति भवती दीनहीन-दरिद्रेण मया सह?

कमलकलिका। (विहस्य) मया बहुश उक्तम्—त्वं न दीनहीन-दरिद्रः। यस्य गृहे नित्यं निवसति "प्राणबन्धुः" खेलति च "मनोमानुषः" तस्य कोऽभावः, काऽशान्तिः किमशानम्?

प्रेमैव शक्तिप्रवरं जगत्यां
तद् वज्रकोटिः कुरुते न दीर्णम्।
न मत्तमातङ्ग-सहस्रकोटिः
स्तच्चूर्णने स्वल्पमपि क्षमाऽस्ति ॥९५॥

अनेनैव प्रेम्णा बलमुपगता दुर्जय-यमं
विजेतुं सावित्री चलवदबलापि प्रभुरभूत्।
अपर्णा तस्यैव प्रबलतम-शक्त्या धृतिमती
वशीकर्तुं देवं शिवमपि समर्थाऽभवदुमा ॥९६॥

उपेक्ष्याप्यावज्ञामुपहसित-तीव्रां रघुपतिः
स्वपत्न्या सौवर्ण्याऽकुरुत हयमेधं क्रतुवरम्।

तिरस्कारं कुत्सा-मुखरितमुपेत्यापि भगवान्
समं गोपस्त्रीभिर्व्यहरत सहर्षं यदुपतिः ॥९७॥ (विशेषकम्)

ततो वृथा समय-व्ययो न वाञ्छनीयः। प्रागेसरो भव। पश्चात् तिष्ठ-तान् पूर्वतन-शून्यजीवनं मम राज्यादिभिः सह। पश्य सम्मुखे प्रिय! गच्छ सम्मुखे।

पश्य पश्य, सम्मुखे ऊर्ध्वे सुनील-गगने लसति शान्त-स्निग्ध-सुन्दरा सन्ध्यातारा। तस्याः सौम्य-द्युतिर्भवतावयोर्मधुर-मिलित-जीवनस्य शाश्वत-पथप्रदर्शिका।

"ग्रामबन्धो"! "मनोमानुष"! नावलोकय पश्चात्। प्राग्रेसरो भव, प्राग्रेसरो भव, प्राग्रेसरो भव—केवल सम्मुखे, केवलं सम्मुखे, केवलं सम्मुखे।

रूपकुमारः। भवतु तत् प्रिये! भवतु तत्। कुसुमाकीर्णो भवतावयो-र्मिलित-जीवन-पथः।

प्रियतमे! अप्यन्यत् किञ्चित् तव प्रियं कर्तुं पारयामि?

कमलकलिका। इतोऽपि किं प्रियं स्यात्? तथापीदमस्तु—

(भरतवाक्यम्)

मधुनिर्झरिणी पल्ली-जननी हसतु त्रिदिवमोहिनी।
कल-निनादिनी कोमल-तटिनी वहतु धरणीतोषिणी ॥९८॥
सुधावर्षिणी कोकिलरमणी गायतु मञ्जु-मोहिनी।
लास्य-कुन्तलिनी मधुपनन्दिनी गुञ्जतु कुञ्जशोभिनी ॥९९॥

[समाप्तं नवम-दृश्यम्]

—०—

समाप्तं चेदं पल्लीकमलं

—

"विद्यया विन्दतेऽमृतम्"

PRACYAVANI

(Institute of Oriental Learning)
(Registered Under Act XXI of 1860)

Office— 3, Federation Street
Calcutta 9
(Phone: 35-1995)

FOUNDERS

Established in 1943,
By the Learned Couple
Dr Jatindra Bimal Chaudhuri M A , Ph D (London),
Kavyatirtha

Formerly, Officer-in charge of the Sanskrit-Pali Department, India Office Library, London , Lecturer in Sanskrit and Bengali, School of Oriental Studies, London University; Professor and Head of the Department of Sanskrit Presidency College Govt of West Bengal, Calcutta , Principal, Sanskrit College, Govt of West Bengal, Calcutta , Lecturer in Sanskrit, University of Calcutta , Secretary, Vangiya Sanskrit Siksha Parisat, Govt of West Bengal, Calcutta , Author of numerous Research Works and articles in English, Bengali and Sanskrit , and of many Modern Sanskrit Dramas, Poems and Songs , Member, Central Sanskrit Board, Govt of India etc, etc

And

Dr Roma Chaudhuri, M A , D Phil (Oxford), F A S B
Formerly, Professor and Head of the Department of Philosophy, Lady Brabourne College, Govt of West

Bengal, Calcutta and Lecturer in Philosophy, University of Calcutta Principal of the above College and now Vice Chancellor of Rabindra Bharati University Author of many Research Works and Articles in English, Sanskrit and Bengali

Also of more than 30 Modern Sanskrit Dramas on various topics Closely Connected with many celebrated Cultural Religious Educational Organisations Member of Syndicate Calcutta • University, Central Sanskrit Board (New Delhi), Sahitva Akademy (New Delhi) etc etc

Aims

Propagation and Popularisation of Sanskrit Language and Literature, Learning and Culture amongst all, making arrangements for Lectures Seminars Symposia Sanskrit Song Recitals staging of Sanskrit Dramas, Debates and Discourses, Sanskrit Pathsalas or Catus pathis Lessons in Sanskrit Dialogues and Sanskrit Songs, Libraries of printed books and Manuscripts, Publication in English, Bengali, Sanskrit and Hindi, and so on

DEPARTMENTS

(1) **Lectures Seminars Symposia etc**—Regular Lectures and the like on different Oriental and Cultural Topics by well known scholars are arranged

(2) **Sanskrit Song Recitals Sanskrit Debates Extempore Speeches, Discourses and the like**—Regularly arranged,

(3) **Sanskrit Pali Dramas**—Pracyavani Sanskrit Pali Dramatic Troupe has been staging Modern Sanskrit Dramas composed by late Dr Jatindra Bimal Chaudhuri (30 in number) and Vice-Chancellor Dr Roma Chaudhuri (30 in number) on an average, 40|50 times a year, for more than 25 years continuously since 1945, with great success

before highly appreciative audiences of thousands strong, all over India, also outside, as follows :—(in nearly 80 places) :—

Rangoon, Nepal, (Kathmandu), Raxaul (Nepal-India Border), Kashmir (Srinagar) Jammu, Calcutta, Delhi,Bombay, Madras, Pondicherry, Bangalore, Goraksapur, Jamnagar, Dwarka Okha (Saurastra), Jaipur, Nainital, Ujjain, Indore, Ajmere, Jubbalpur, Saugar, Puri, Sambalpur, Jalpaiguri, Haridwar, Hrisikesh, Allahabad, Kanpur, Lucknow, Agra, Varanasi, Aligarh, Sitampur, Vrindavan Mathura, Deoghar, Mazaffarpur. Motihari, Patna, Chapra, Purulia, Bankura, Kulti, Agarpara, Navadwip, Dhanbad, Jamsedpur, Burnpur, Siuri, Contai, Midnapore, Durgapur, Burdwan, Chittaranjan, Barranagar, Sinthi, Hoogly, Sodepur, Burnpur, Kharagpur, Mallikpur, Mayapur, Jayanagar-Mazilpur, Howrah, Sibpur, Daksineswar, Kamarpukur Village, (W Bengal), Pyradanga Village (Nadia, W, Bengal), Nimpith Village, (Jayanagar-Mazilpur) Churulia Village (W Bengal), 24 Pargs, etc, etc

It had the great honour of staging three Sanskrit Dramas:" viz, Amara Miram" on the holy life of Sri Mira Bai, "Bharata-Vivekam" on the holy life of Swami Vivekananda and "Bharatacharyam" on the holy life of the Rastrapati Dr Radhakrishnan in October 1963, April 1964 and October, 1966, respectively, in Rastrapati-Bhavan, New Delhi in the benign presence of the revered Rastrapati Dr Sarvapalli Radhakrisnan, and a large number of Central Ministers High Officials, Scholars and Devotees The Rastrapati graciously donated Rs 500/ and Rs 1500/- as his blessings to Pracyavani, for the last two Dramas on 12 10 64 and 29 10 66

It also staged the first-ever Pali-Drama, in the whole History of Pali Literature "Bimba-Sundari-Patibimbanam" in Rangoon in 1961

Sanskrit Dramas by Dr, Jatindra Bimal Chaudhuri

Sesies No 1 Panca Matrika Lila Series

1 Dhriti Sitam On Sri Sri Sita
2 Ananda Radham On Sri Sri Radha Rs 8/
3 Niskincana-Yasodharam on Yosodhara Gopa, Holy Consort of Lord Buddha Rexin Bound Rs 8 Paper Cover Rs 10/ only
4 Priti Visnupriyam On the early life of Sri Visnupriya, Holy Consort of Sri Krisnacaitanya Maha prabhu Rs 8 only
5 Bhakti Visnupriyam on the holy life of Sri Visnupriya the Holy Consort of Sri Krisnacaitanya Mahaparabhu from Mahaprabhu s Renunciation to the end of Sri Visnupriya's life Rs 8 only
6 Amara Miram On Sri Mira Bai Rs 6/
7 Bharata Laksmi On Rani Laksmi of Jhansi Rs 8/
8 Sakti Saradam On Sri Saradamani Devi Holy Consort of Sri Ramakrisna Paramahamsadeva From her nineteenth year to 1886 A D Rexin Rs 10/ only Paper CoverRs 8/ only
9 Mukti Saradam On Sri Saradamani Devi, Holy Consort of Sri Ramakrisna Paramahamsadeva From 1887—1920 A D Rs 8

Series No 2 on Mother India

10 Mahimamaya Bharatam On the Irrigation Policy of India throughout the Ages Rs 6/-
11 Melana tirtha Bharatam India's Contribution to Universal Brotherhood throughout the Ages delinea ting episodes from the lives of Vedic Sage Atharvan Sage Agastya Emperor Asoka, Guru Nanak, Sri Ramakrisna Paramahamsadeva Ravindranatha and Mahatma Gandhi Paper Cover Rs 6/ Rexin Rs 8/-

Series No 3 on Indian Leaders of Thought and Action

12 Bharata-Hridaya Aravindam On Sri Aurobindo Paper Cover 8/
13 Bhaskarodayam On the early life of Ravindra Nath (up to his twenty fifth year) With Principal Dr Roma Chaudhuri's English Translation Rexin Bound Rs. 16/ Sanskrit Text and Translation Separately bound Rs 8/ and Rs 10/
14 Bharata Bhaskaram on Ravind anath (from his 26th to 50th year)

(4) **Catuspathis**—It maintains three Catuspathis, one exclusively for ladies The number of students is uniformly high, and results good

(5) **Lessons in Sanskrit Dialogues and Songs**—Arranged.

(6) **Library**—There is a huge Library of Printed books in English, Bengali, Sanskrit, Hindi, as well as a large and valuable collection of Sanskrit Manuscripts.

(7) **Press**—Good English, Bengali and Sanskrit Presses of its own.

(8) **Publication**—More than 150, in English, Bengali and Sanskrit including valuable Research Works and Modern Sanskrit Dramas, and Song-Collections; also "Pracyavani" Journals (English and Bengali). Also many Modern Sanskrit Dramas composed by (Late) Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri and Vice-Chancellor Dr. Roma Chaudhuri

(9) Recognised and aided by Central and State Governments.

(10) New and Extensive Development-Schemes, in all the Departments undertaken.

It also had the great honour of winning the coveted "Svarna-Kalasa" or Golden Pitcher for West Bengal for the first time in 1967, by standing first in All-India Sanskrit Drama Competitions, organised by All-India-Kalidasa-Samaroha in Ujjain, for the Modern Drama "Kavi-Kula-Kokilam" on the holy life Sri Kalidasa composed by Dr Roma Chaudhuri.

—o—

Sanskrit Dramas by Dr, Jatindra Bimal Chaudhuri

Sesies No. 1 Panca-Matrika-Lila Series

1. Dhriti-Sitam. On Sri Sri Sita.
2. Ananda-Radham. On Sri Sri Radha Rs. 8/-
3. Niskincana-Yasodharam on Yosodhara Gopa, Holy Consort of Lord Buddha. Rexin Bound Rs. 8. Pa per Cover Rs. 10/- only.
4. Priti- Visnupriyam. On the early life of Sri Visnupriya, Holy Consort of Sri Krisnacaitanya Mahaprabhu. Rs 8. only
5. Bhakti-Visnupriyam on the holy life of Sri Visnupriya, the Holy Consort of Sri Krisnacaitanya Mahaparabhu, from Mahaprabhu's Renunciation to the end of Sri Visnupriya's life. Rs. 8. only.
6. Amara-Miram On Sri Mira Bai. Rs 6/-
7. Bharata-Laksmi. On Rani Laksmi of Jhansi. Rs 8/-
8. Sakti-Saradam. On Sri Saradamani Devi, Holy Consort of Sri Ramakrisna Paramahamsadeva. From her nineteenth year to 1886 A. D. Rexin Rs. 10/. only ; Paper CoverRs. 8/. only.
9. Mukti-Saradam. On Sri Saradamani Devi, Holy Consort of Sri Ramakrisna Paramahamsadeva. From 1887—1920 A. D. Rs. 8.

Series No. 2 on Mother India.

10. Mahimamaya-Bharatam. On the Irrigation Policy of India throughout the Ages. Rs 6/-
11. Melana-tirtha-Bharatam. India's Contribution to Universal Brotherhood throughout the Ages deliniating episodes from the lives of Vedic Sage Atharvan, Sage Agastya, Emperor Asoka, Guru Nanak, Sri Ramakrisna Paramahamsadeva. Ravindranatha, and Mahatma Gandhi. Paper Cover Rs. 6/- Rexin : Rs. 8/-

Series No. 3 on Indian Leaders of Thought and Action.

12. Bharata-Hridaya-Aravindam On Sri Aurobindo. Paper Cover 8/-
13. Bhaskarodayam. On the early life of Ravindra Nath (up to his twenty-fifth year). With Principal Dr. Roma Chaudhuri's English Translation. Rexin Bound Rs. 16/-. Sanskrit Text and Translation: Separately bound Rs. 8/- and Rs. 10/-
14. Bharata-Bhaskaram on Ravindranath (from his 26th to 50th year).

(b) Muslim Patronage to Astrology and Astronomy (Jatakodaharana Paddhati) 16,00

(c) Biography. Rudrakavi on his Muslim Patrons 6 00

4 Sanskrita Duta Kavya Samgraha in seven volumes with two original Sanskrit commentaries by Dr J B Chaudhuri on the Ghatakharpara Kavya and the Padankaduta called Sasvati and Bhasvati respectively 30 00

5 Sanskrit-Poets of Mediaeval India Based upon Anthologies (5 Volumes) 35 00

6 (a) Meghaduta with commentaries of Bharata Malika and others 20 00

(b) Meghaduta with commentaries of Sasvata and Sanatan Gosvamin 20 00

7 Vangiya Duta Kavyetihasa (in Sanskrita) 8 00

8 Contributions of Bengal to Smriti Literature Vols 1 3 (3rd vol in Press) 14 00

9 Historical Kavyas in Sanskrit 4 Vols 39 00

10 Poetical Works, etc

A. Original Composition in Sanskrit

(a) Sakti Sadhanam 4 00

(b) Several commentaries on Sanskrit Texts See Detailed Catalogue 6 00

(c) Sanskrit and Bengali Songs of Dr Jatindra Bimal Chaudhuri, with Bengali Translation by Principal Dr Roma Chaudhuri, Principal, Lady Brabourne College—in Seven Parts 15 00

B Works on Hindu Dharma with Bengali Translation

(a) Bhagavad Gita (Rexin) 6 00

(b) Sri Sri Candi 6 00

11 Bengali Works

(a) Pt Iswar Chandra Vidyasagar 4 00

(b) Gaudiya Vaisnavder Sanskrit Sahitye Dan 4 00

(c) Prabandhavali in Eight Vols (Rs 5 each) 40 00

(d) Buddha Yasodhara—
(Paper Rs 5) Rexin, Rs 7 5 00

(e) Janani Yasodhara 8 00

12 The Position of Women in the Vedic Ritual 15 00

15 Bhuvana Bhaskaram on Ravindra Nath (from his 51st year to the end of his life)

16 Bharata Janakam on Mahatma Gandhi Rs 6/-, Rexin Bound Rs 8/

17 *Desabandhu Desapriyam on Desabandhu Chittaranjan* and Desapriya Jatindra Mohan Rs 6

18 Subhasa Subhasam on Netaji Subhas Chandra Bose Rs 6

19 Raksaka Sri Goraksam—on Sri Goraksanath Rs 8

Series No 4 On Vaisnava Saints.

20 Vimala Yatindram on Vedantacarya Sri Ramanuja Rs 8/ Rexin Rs 10/

21 Mahaprabhu Haridasam on Bhakta Yavan Haridasa, one of the foremost disciples of Sri Krisnacaitanya Mahaprabhu Rs 8/, Rexin Rs 10/-

22 Dina Dasa Raghunatham On Sri Raghunath Dasa *Gosvamin Prabhu, one of the Six Vrindavana* Gosvamins Paper Cover Rs 8/ Rexin Rs 10/

Series no 5 Adaptations from Foreign Dramas

23 Venice Vanijam-(from Shakespeare's Merchant of Venice) Rs 6

24 Othello (from Shakespeare s "Othello") Rs 6

Pali-Drama

The only Pali Drama ever written.

25 The Bimbasundari Patibimbanam on Sri Yasodhara Holy Consort of Prince Siddhartha, depicting the entire life of Sri Sri Yasodhara

Other Works of Dr J B Chaudhuri

1 Contributions of Women to Sanskrit Literature in seven big volumes 95 00

2 Contributions of Muslims to Sanskrit Learning
Vol I Sangita Malika by Md Shah 10 00
Vol II Khan Khanan Abdur Rahim and Contemporary Sanskrit Learning (Paper Rs 6) Rexin 8 00
Vol III Samudra Sangama by Md Dara Sukoh 20 00

3 (a) Muslim Patronage to Sanskrit Learning (Belles-Letters) 2nd Ed 12 00

	(b) Muslım Patronage to Astrology and Astronomy (Jatakodaharana Paddhatı)	16,00
	(c) Bıography. Rudrakavı on hıs Muslım Patrons	600
4	Sanskrıta Duta Kavya Samgraha ın seven volumes wıth two orıgınal Sanskrıt commentarıes by Dr J B Chaudhurı on the Ghatakharpara Kavya and the Padankaduta called Sasvatı aud Bhasvatı respectıvely	3000
5	Sanskrıt Poets of Mediaeval Indıa Based upon Anthologıes (5 Volumes)	3500
6	(a) Meghaduta wıth commentarıes of Bharata Malıka and others	2000
	(b) Meghaduta wıth commentarıes of Sasvata and Sanatan Gosvamın	2000
7	Vangıya Duta Kavyetıhasa (ın Sanskrıta)	800
8	Contrıbutıons of Bengal to Smrıtı Lıterature Vols 1 3 (3rd vol ın Press)	1400
9	Hıstorıcal Kavyas ın Sanskrıt 4 Vols	3900
10	Poetıcal Works, etc	
	A. Orıgınal Composıtıon ın Sanskrıt	
	(a) Saktı-Sadhanam	400
	(b) Several commentarıes on Sanskrıt Texts See Detaıled Catalogue	500
	(c) Sanskrıt and Bengalı Songs of Dr Jatındra Bımal Chaudhurı wıth Bengalı Translatıon by Prıncıpal Dr Roma Chaudhurı, Prıncıpal, Lady Brabourne College—ın Seven Parts	1500
	B Works on Hındu Dharma wıth Bengalı Translatıon	
	(a) Bhagavad Gıta (Rexın)	600
	(b) Srı Srı Candı	600
11	Bengalı Works	
	(a) Pt Iswar Chandra Vıdyasagar	400
	(b) Gaudıya Vaısnavder Sanskrıt Sahıtye Dan	400
	(c) Prabandhavalı ın Eıght Vols (Rs 5 each)	4000
	(d) Buddha Yasodhara— (Paper Rs 5) Rexın, Rs 7	500
	(e) Jananı Yasodhara	800
12	The Posıtıon of Women ın the Vedıc Rıtual	1500

13 Miscellaneous

(a) Sanskrit and Prakrit Books in the India Office Library by Dr J. B. Chaudhuri (as Joint Author) in four big volumes — 250 00

Pracyavani, 12 Volumes, each volume Rs. 12 — 144 00

(c) Gaura-tattvam — 8 00

(d) Nripati-niti-garbhita-vritta — 20 00

WORKS OF Dr. ROMA CHAUDHURI

(Principal, Lady Brabourne College, Calcutta, Govt. of W Bengal)

English

1. **Doctrines of Nimbarka and His Followers** (Vaisnava-Vedanta)—In 3 Volumes. Published by Asiatic Society of Bengal. Rs. 18·00
2. **Sufism and Vedanta.** In 3 Volumes 2 Volumes *Published (2nd Edition, 3rd vol. in the Press.)* Rs. 18·00
3. **An Indo-Islamic Synthetic Philosophy** (Comparative Survey of India and Islamic Views, viz. of the Upanisads, Vedanta Systems, Holy Quran and Sufi Systems) Rs· 20·00
4. **Doctrines of Srikantha** (Saiva Vedanta). In 3 Volumes. 2 Volumes published 3rd Vol. in the Press. Rs. 62-00

6. Sahitya Kana Rs. 5·00
7. Sanskritanka Roga Rs. 5·00

SANSKRIT DRAMAS OF Dr. ROMA CHAUDHURI

1. Yatindra-Yatindram (on the holy life of Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri). Rs. 10·00
2. Samkara-Samkaram (on the holy life of great Advaita Vedantist Sri Samkara.) Rs. 10·00
3. Desa-Dipam (on a nationalistic theme, on the holy life of a "Jawan", fighting for his Mother-Country.) Rs. 6·00
4. Palli-Kamalam (on a Village-lass) Rs. 10·00
5. Nagara-Nupuram (on a City Girl) Rs. 10·00
6. Abhedanandam (on the holy life of Swami Abhedanandam, on the occasion of his holy Birth-Centenary). Rs. 10·00
7. Nivedita-Niveditam (on the holy life of Sister Nivedita, on the occasion of her holy Birth-Centenary.) Rs. 10·00
8. Bharatacaryam (on the holy life of Dr. Sarvapalli Radhakrishnan, President of India) Rs. 10·00
9. Rama-Carita-Manasam (on the holy life of Saint Tulsidasa) Rs. 10·00

(The above Sanskrit Dramas have been staged all over India and outside many times. "Samkara-Samkaram" was staged in Kathmandu, Nepal, under the auspices of Indian Embassy, in the benign presence of His Majesty, King Mahendra of Nepal and other members of the Royal Family.

"Bharatacaryam" was staged in Rastrapati Bhavan, New Delhi, in the benign presence of the revered Rastrapati Dr. Radhakrishnan, who donated Rs. 1500, to Pracyavani as his blessings.)

13 Miscellaneous

(a) Sanskrit and Prakrit Books in the India Office Library by Dr J. B. Chaudhuri (as Joint Author) in four big volumes — 250 00

Pracyavani, 12 Volumes, each volume Rs 12 — 144 00

(c) Gaura tattvam — 8 00

(d) Nripati-niti garbhita vritta — 20 00

WORKS OF Dr. ROMA CHAUDHURI

(Principal, Lady Brabourne College, Calcutta, Govt of W Bengal)

English

1. Doctrines of Nimbarka and His Followers (Vaisnava-Vedanta)—In 3 Volumes. Published by Asiatic Society of Bengal — Rs 18 00
2. Sufism and Vedanta. In 3 Volumes 2 Volumes Published (2nd Edition, 3rd vol in the Press.) — Rs 18 00
3. An Indo-Islamic Synthetic Philosophy (Comparative Survey of India and Islamic Views, viz of the Upanisads, Vedanta Systems, Holy Quran and Sufi Systems) — Rs 20·00
4. Doctrines of Srikantha (Saiva Vedanta) In 3 Volumes. 2 Volumes published 3rd Vol in the Press — Rs 52-00
5. Sanskrit and Prakrit Poetesses — Rs 15·00
6. Philosophical Essays (Collection of Articles in English and Bengali) In the Press

Bengali

1. Nimbarka Darsan — Rs. 8·00
2. Sufi Darsan O Vedanta — Rs. 8 00
3. Sanskrita O Prakrita Nari Kaviganer Kavitavali Published by Visva Bharati. — Rs. 2 50
4. Vedanta Darsan (3rd Ed) Published by Visva Bharati.
5. Dasa Vedanta Sampradaya O Vanga-Desa. In 3 Volumes First Vol. (on Sankara-Vedanta) Published — Rs. 30·00

6. Sahitya-Kana Rs. 3·00
7. Sanskritanka Roga. Rs. 3·00

SANSKRIT DRAMAS OF Dr. ROMA CHAUDHURI

1. **Yatindra-Yatindram** (on the holy life of Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri), Rs. 10·00
2. **Samkara-Samkaram** (on the holy, life of great Advaita Vedantist Sri Samkara.) Rs. 10·00
3. **Desa-Dipam** (on a nationalistic theme, on the holy life of a "Jawan", fighting for his Mother-Country.) Rs. 6·00
4. **Palli-Kamalam** (on a Village-lass) Rs. 10·00
5. **Nagara-Nupuram** (on a City Girl) Rs. 10·00
6. **Abhedanandam** (on the holy life of Swami Abhedanandam, on the occasion of his holy Birth-Centenary). Rs. 10·00
7. **Nivedita-Niveditam** (on the holy life of Sister Nivedita, on the occasion of her holy Birth-Centenary.) Rs. 10·00
8. **Bharatacaryam** (on the holy life of Dr. Sarvapalli Radhakrishnan, President of India) Rs. 10·00
9. **Rama-Carita-Manasam** (on the holy life of Saint Tulsidasa) Rs. 10·00

(The above Sanskrit Dramas have been staged all over India and outside many times. "Samkara-Samkaram" was staged in Kathmandu, Nepal, under the auspices of Indian Embassy, in the benign presence of His Majesty, King Mahendra of Nepal and other members of the Royal Family.

"Bharatacaryam" was staged in Rastrapati Bhavan, New Delhi, in the benign presence of the revered Rastrapati Dr. Radhakrishnan, who donated Rs. 1500, to Pracyavani as his blessings.)

10. **Tana-Tanu** (on the holy life of Sri Tanasena) Rs. 10·00
11. **Yuga-Jivanam** (on the holy life of Sri Ramakrisna) Rs. 10·00
12. **Bharata-Viram** (on the holy life Sri Si[illegible] Rs. 10·00

13 Miscellaneous

(a) Sanskrit and Prakrit Books in the India Office Library by Dr J. B. Chaudhuri (as Joint Author) in four big volumes 250 00

Pracyavani, 12 Volumes, each volume Rs. 12 144 00

(c) Gaura-tattvam 8 00

(d) Nripati-niti-garbhita-vritta 20 00

WORKS OF Dr. ROMA CHAUDHURI

(Principal, Lady Brabourne College, Calcutta, Govt. of W Bengal)

English

1. **Doctrines of Nimbarka and His Followers** (Vaisnava-Vedanta)—In 3 Volumes. Published by Asiatic Society of Bengal Rs. 18 00
2. **Sufism and Vedanta.** In 3 Volumes 2 Volumes Published (2nd Edition, 3rd vol in the Press.) Rs. 18 00
3. **An Indo-Islamic Synthetic Philosophy** (Comparative Survey of India and Islamic Views, viz of the Upanisads, Vedanta Systems, Holy Quran and Sufi Systems) Rs. 20·00
4. **Doctrines of Srikantha** (Saiva Vedanta). In 3 Volumes 2 Volumes published 3rd Vol in the Press. Rs 52-00
5. **Sanskrit and Prakrit Poetesses** Rs. 15 00
6. **Philosophical Essays** (Collection of Articles in English and Bengali) In the Press

Bengali

1. **Nimbarka Darsan** Rs. 8 00
2. **Sufi Darsan O.Vedanta** Rs. 8 00
3. **Sanskrita O Prakrita Nari Kaviganer Kavitavali** Published by Visva Bharati. Rs. 2 50

Vedanta Darsan (3rd Ed) Published by Visva Bharati.

Dasa Vedanta Sampradaya O Vanga-Desa. In 3 Volumes. First Vol. (on Sankara-Vedanta) Published Rs. 30 00

6. Sahitya-Kana Rs. 3 00
7. Sanskritanka Roga. Rs. 3·00

SANSKRIT DRAMAS OF Dr. ROMA CHAUDHURI

1. **Yatindra-Yatindram** (on the holy life of Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri), Rs 10·00
2 **Samkara-Samkaram** (on the holy, life of great Advaita Vedantist Sri Samkara.) Rs. 10 00
3, **Desa-Dipam** (on a nationalistic theme, on the holy life of a "Jawan", fighting for his Mother-Country.) Rs. 6·00
4. **Palli-Kamalam** (on a Village-lass) Rs. 10 00
5. **Nagara-Nupuram** (on a City Girl) Rs. 10 00
6. **Abhedanandam** (on the holy life of Swami Abhedanandam, on the occasion of his holy Birth-Centenary). Rs. 10·00
7. **Nivedita-Niveditam** (on the holy life of Sister Nivedita, on the occasion of her holy Birth-Centenary.) Rs. 10 00
8. **Bharatacaryam** (on the holy life of Dr. Sarvapalli Radhakrishnan, President of India) Rs. 10 00
9. **Rama-Carita-Manasam** (on the holy life of Saint Tulsidasa) Rs. 10·00

(The above Sanskrit Dramas have been staged all over India and outside many times. "Samkara-Samkaram" was staged in Kathmandu, Nepal, under the auspices of Indian Embassy, in the benign presence of His Majesty, King Mahendra of Nepal and other members of the Royal Family.

"Bharatacaryam" was staged in Rastrapati Bhavan, New Delhi, in the benign presence of the revered Rastrapati Dr. Radhakrishnan, who donated Rs. 1500, to Pracyavani as his blessings.)

10. **Tana-Tanu** (on the holy life of Sri Tanasena) Rs. 10·00
11 **Yuga-Jivanam** (on the holy life of Sri Ramakrisna) Rs. 10.00
12. **Bharata-Viram** (on the holy life Sri Sivaji) Rs. 10·00